

1^e jaargang, december 1995

Nº2

F RYSLÂN

kwartaalblad van het Fries Genootschap

NIEUWSBLAD VOOR GESCHIEDENIS EN CULTUUR

Het nieuwe Fries Museum

Ryksargyf Brussel: 'Fundgrube'

Dagboeken Willem Frederik

Van der Molen en Friesland

Archeologische monumentenzorg

FRYSLAN

*Nieuwsblad voor
geschiedenis en
cultuur*

1e jaargang nr. 2, december 1995

Fryslân is een uitgave van het Fries
Genootschap van Geschied-, Oudheid-
en Taalkunde.

Het verschijnt vier keer per jaar en
wordt toegezonden aan de leden van
het Fries Genootschap

Redactie:

drs Hotso Spanninga,
drs Joop Woudstra
Eindredactie: drs Meindert Schroor

Vaste medewerkers:

dr Johan Frieswijk, Hans de Haan,
drs Goffe Jensma, drs Evert Kramer,
dr Yme Kuiper, drs René Kunst,
dr Gilles de Langen, dr Hans Mol,
drs Rita Mulder-Radetzky, Lourens
Oldersma, dr Jacob van Sluis, drs
Tineke Steenmeijer-Wielenga, dr
Oebele Vries

Redactiesecretariaat:

Kopij, recensie-exemplaren enz. zen-
den aan:

Fryslân, Postbus 6091,
8902 HB Leeuwarden/Ljouwert.
telefoon/fax: 058-2665309

Ontwerp omslag:

Mlinar Design BNO, Leeuwarden

Lay-out en druk:

Grafisch Bedrijf Hellinga, Leeuwarden

Het Fries Genootschap van Geschied-,
Oudheid- en Taalkunde, opgericht
26 september 1827, met als
Beschermmvrouwe H.M. de Koningin,
heeft als doel het onderzoek naar en
het vergroten van de kennis omtrent al
hetgeen de geschiedenis, oudheid- en
taalkunde van Friesland betreft.
U kunt zich verzekeren van regelmati-
ge toezending van *Fryslân* door lid te
worden van het Fries Genootschap.
Gebruik daartoe de bijgevoegde ant-
woordkaart.

Losse nummers: f. 5,-

ISSN: 1383-6560

Fryslân 2

De kop is eraf, want voor u ligt het tweede nummer van *Fryslân* met
wederom een grote verscheidenheid aan bijdragen. De vele positie-
ve reacties op het nieuwe tijdschrift geven ons voldoende aanleiding
om verder te gaan op de ingeslagen weg.

De vorm is wellicht nog niet volledig. Maar het is de vraag of dat
ook echt nodig is. Een tijdschrift leeft uiteraard pas als forum
van/voor zijn uiteenlopende lezers en als spiegel van de ontwikke-
lingen op het - in dit geval - terrein van de cultuurhistorie en de
archeologie van Friesland. Daarbij staan de kolommen vanzelfspre-
kend open voor opbouwende kritiek in de vorm van ingezonden
stukken en natuurlijk voor uw bijdragen in artikelvorm.

Datzelfde geldt voor het signaleren van museale activiteiten en
lezingen, maar ook van korte bijdragen over de talloze organisaties
die, doorgaans op vrijwillige basis, hun bijdrage leveren aan de
beoefening van de geschiedenis en de archeologie van (delen van)
Friesland. Niet altijd dringt hun 'kreatyf krewearjen' door tot de
'haadstêd' en daarmee tot de redactie.

Van onze kant zullen we trachten *Fryslân* te laten functioneren als
een betrouwbare barometer van het historisch en archeologisch
bedrijf in Friesland.

Redactie

In dit nummer:

Voorpagina:	2
<i>Deze van kort na 1664 date- rende kopergravure van A. Blotelingh, naar een schil- derij van P. Nason, toont stadhouder Willem Frederik (1613-1664) in harnas, met helm en commandostaf. Op de achtergrond speelt zich zijn laatste krijgsbedrijf af, de verovering van de Dielerschansen in Oost- Friesland op de Münsterse troepen van bisschop 'Bommen' Berend van Galen onder leiding van Elberfeld in mei 1664 (ill. Fries Museum)</i>	3
Fryslân 2	2
Het nieuwe Fries Museum in de oude Kanselarij	3
Algemien Ryksargyf Brussel 'Fundgrube'	7
Hilligen yn Fryslan: Sint Nyk	9
Het is hier wonderlijk volck	10
Gratulálók	14
Op zoek naar S.J. van der Molen	15
Studiepunten uit Franeker	18
Fergriemd Fryslân	20
Archeologische Monumentenzorg	21
A-BE, A-BE, A-BE	23
In nij boek oer de Republyk	26
Turfwinning in Noord-Nederland	27
Romeinen, Friezen en Franken	29
Nieuws van het Fries Genootschap	31
Mededelingen	32
Agenda	34

Het nieuwe Fries Museum in de oude Kanselarij: een tussenbalans

In april en mei van dit jaar zijn de eerste gedeelten van het vernieuwde Fries Museum voor het publiek opengesteld: de oude Kanselarij, een nieuw ingangsgebouw terzijde daarvan en de tunnel naar het oorspronkelijke museum, waarvan de opening komend voorjaar is voorzien. Genoeg reden om in *Fryslân* alvast een tussenbalans op te maken van de indeling en de opstelling van dit nieuwe museumgedeelte in een goeddeels historische gebouwencontext.

Het Fries museum zoals menigene dat in zijn herinnering heeft was een wat somber gebouw waarin een zeer uiteenlopende collectie was ondergebracht. Door dit labyrint van de Friese cultuur moest de bezoeker dolen om te zijner tijd te ontdekken welke afdeling wel, en welke niet binnen zijn belangstellingssfeer vielen. Het meest tot mijn verbeelding spraken destijds de Bisschopkamers, de middeleeuwenkelder en de porseleinopstelling in die fraaie kastenwanden op de verdieping. Indrukwekkend was natuurlijk ook de collectie zilver, maar deze kwam in de bleke opstelling uit de jaren zeventig niet tot haar recht. In de oude opstelling waren de collectieonderdelen zilver en archeologie het meest volgens de laatste mode gepresenteerd, maar dat was inmiddels die van ruim dertig jaar geleden. De archeologie-opstelling herinner ik mij als een sombere ruimte gevuld met skeletten en urnen, een soort gruwelkamer waar je zo snel mogelijk uit moest zien te komen. Nog een verdieping hoger trof men een soort stijl- en oudheidkamerachtige opstellingen aan, waarvan een oude apotheek en een zilversmidswerkplaats belangrijke onderdelen vormden.

Onvoltooide opstelling

Het was kortom een wat verouderd historisch museum met veel kenmerken van een oudheidkamer. Het geheel had evenwel een eigen sfeer en het bood de bezoeker de mogelijkheid tal van ontdekkingen te doen. Met de herinrichting zal veel veranderen, waarbij ongetwijfeld, gewild of ongewild, met de negatieve ook bepaalde positieve aspecten van het oude museum zullen verdwijnen. De apotheek is inmiddels naar Museum Willem van Haren te Heerenveen verhuisd en ook de werkplaats zal niet meer worden gereconstrueerd. Op de zolderverdieping komt een nieuwe presentatie van de stadsarcheologie. De nieuwe opstelling is nog verre van voltooid. Het

onderstaande heeft daarom noodgedwongen het karakter van een tussenbalans, misschien is het over een jaar mogelijk de definitieve rekening op te maken.

Toen R. Vos in 1990 als directeur aantrad stelde hij zich tot taak het museum een eigentijds gezicht te geven. Op een dergelijke opgave had zich reeds eerder de directeur van het Groninger Museum F. Haks gestort. Een vergelijking tussen de aanpak van beide musea, in het bijzonder waar het om de presentatie van de geschiedenis van de provincie betreft, dringt zich op. Om begrijpelijke redenen is dit in het huidige stadium niet mogelijk. Desondanks kan nu al geconstateerd worden dat men in Leeuwarden andere doeleinden nastreeft dan in Groningen, de vormgeving is terughoudender en heeft niet de voor dat museum karakteristieke tableau-vivants achtige presentaties. De opgave was in zekere zin ook een andere. In Leeuwarden moest de inrichting aan de indeling en eigenaard van de historische panden worden aangepast, in tegenstelling tot Groningen waar nieuwbouw kon worden ontworpen rond een bestaande collectie. De nu gerealiseerde vaste opstelling in de Kanselarij bestaat uit de volgende onderdelen: een zilveropstelling in de kelders, een galerij schilderijen uit de zeventiende eeuw, een topstukenzaal, een zaal gewijd aan Friesland in de zestiende eeuw en een kleine zaal met objecten betreffende de cultuurgeschiedenis van Friesland. (Het verzetmuseum, in feite een museum binnen het museum, blijft hier buiten beschouwing.)

Pronkopstelling

De topstukenzaal is bedoeld als oriëntatiepunt voor de bezoeker. Deze krijgt hier een overzicht van de collectieonderdelen, aan de hand waarvan hij zijn keuze kan maken. Zolang de werkzaamheden in de oude panden voort-

duren zal de bezoeker een plattegrond met corresponderende zaalnummers moeten ontberen. Maar indien de opzet slaagt, is het in de toekomst niet langer nodig om de gebouwen - die zoals bekend door een onderaardse gang met elkaar verbonden zijn - van kelder tot zolder te doorzoeken, om het deel van de collectie waar de belangstelling naar uit gaat te vinden. In een aantal monumentale vitrines prijken de specimina van de sterk uiteenlopende collectie: de Popta-zilver-schat, de zogenaamde koningsfibula, een paar Romeinse bronzen, een Fries kostuum, een chocoladeketel, een glazen pronkbokaal, een 'Japone deken', prijszweepen enzovoorts.

Opgesteld staan voorts enkele grote driedimensionale objecten, zoals een vroeg zeventiende-eeuws beddeschot, een Hindeloperkast, een beeld van Siepman van den Berg en een Harley Davidson. Deze motorfiets die zelfs in dit heterogene gezelschap als een Fremdkörper werkt, verwijst door zijn bijnaam Liberator naar de bevrijding en daarmee naar het Verzetmuseum in de zoldervertrekken van de Kanselarij. De belangrijkste collectieonderdelen zijn dus vertegenwoordigd: het zilver, de textilia, de portretten, archeologie, de collectie Bisschop, de stijlkamers, het prentenkabinet en de hedendaagse kunst.

Het nadeel van deze pronkopstelling is wel dat enkele topstukken hiervoor onttrokken moesten worden aan de opstellingen van de deelcollecties elders in het gebouw. De collectie van het Museum is echter groot genoeg om deze handelwijze te rechtvaardigen. De vraag blijft of deze oriënterende opstelling ook echt verhelderend werkt, of dat de bezoeker juist in de war wordt gebracht door deze op het eerste gezicht ongerijmde nevenschikking. Bovendien neemt de topstukkenpresentatie één van de grootste zalen van de Kanselarij in beslag, terwijl - zoals hieronder nog zal blijken - de corresponderende zaal één verdieping lager grotendeels voor representatieve doeleinden is gereserveerd.

Fries Zilver

Na de afdeling in de schatkelders wordt direct duidelijk dat geen educatieve, maar een objectgerichte presentatie is nagestreefd. Het zilver staat te

De tunnel onder de Turfmarkt fungeert als 'trait d'union' tussen het oorspronkelijke museum, waaraan nog wordt gewerkt en de voltooide uitbreiding (foto: Fries Museum/Dikken & Hulsinga)

blinken in speciaal door Gunnar Daan voor deze ruimte ontworpen boogvormige vitrines. De verlichting daarvan geschiedt door glasfiberlampen die een scherp wit licht uitstralen. De ware liefhebber van zilver zal stellig de voorkeur aan daglicht geven, maar het valt niet te ontkennen dat deze verlichting een spectaculairder effect oplevert, waardoor de doorsnee museumbezoeker zich ongetwijfeld meer aangetrokken voelt dan door de voormalige opstelling. Als bodemplaat en/of achtergrond in de vitrines dienen platen natuursteen die rustiek zijn afgewerkt. Dit grijzige, licht glinsterende, materiaal vormt een fraaie harmonie met het metaal. De voorwerpen in de kleine zilverkelder, die als een soort voorhal werkt, zijn in vier groepen verdeeld. Hoewel hier nog geen zaalkerst aanwezig is, blijkt na enig nadenken dat hier staan opgesteld: 1) in zilver gemonsterde objecten, 2) Bolswarder zilver, 3) werkstukken van de meesters met het lelieteken en 4) gildezilver in de vorm van drinkgerei.

In de volgende ruimte geeft een weinig opvallend tekstbord uitleg over de functie van het zilver in de Friese cultuur. De opstelling volgt grofweg diezelfde indeling: huwelijks- en geboortezilver, religieus zilver, pronkzilver en gebruiks zilver. Het vouwblad *Fries Zilver door de eeuwen heen* geeft tekst en uitleg over dit onderwerp. Bij de keus uit de zeer omvangrijke collectie is een lichte nadruk op Leeuwarder zilver

gelegd. Helaas schitteren de populaire Friese geboortelepels alleen door afwezigheid, slechts een enkel exemplaar wordt tentoongesteld. Tegen de verste wand heeft men de borden met de namen en de meestertekens van het Leeuwarder gilde bevestigd, waarmee dit vanuit wetenschappelijk oogpunt zeer belangrijke bezit de aandacht krijgt die het verdient.

Wie de zilvercollectie echt goed in zich opneemt heeft aan dit deel van het museum al meer dan werk genoeg. Die bezoeker spoedt zich na de geleverde inspanning naar het grand café aan het andere uiteinde van de Turfmarkt, want de ongestructureerde koffiehoeke van de museumniewbouw nodigt niet uit tot een langer verblijf. Gelukkig blijken er plannen te bestaan om een nieuw caférestaurant in het oude museumgebouw te openen.

Schilderijen uit de zeventiende eeuw

De schilderijenzaal uit het oude museum deed weinig recht aan deze deelcollectie die beslist enige interessante stukken bevat. Van de totale collectie, die bestaat uit zo'n 2000 werken, is maar een klein deel 'gehangen', zij het het beste. In de toekomst zal in de samenstelling van de selectie worden gevarieerd. Nu hangen landschappen van Murant en de onvolprezen Mancadan, een aantal keukensstukken, stillevens en een paar genretaferelen. Ook het grote marinstuk van de

schilderende rechtsgeleerde Vitringa heeft hier een plaats gekregen. Het vrouwelijke element is vertegenwoordigd door middel van twee stillevens met naturalia door Margaretha de Heer.

De schilderijen zijn op smaakvolle wijze gecombineerd met een kunstkabinetje en een tweetal vitrines waarvan één met majolica, glas, tin en koper. Genoemde materialen zijn op de tentoongestelde genrestukken terug te vinden. Van de zeventiende-eeuwse stillevenschilder werd immers een bedrieglijk echte weergave van het oppervlak en de structuur van materialen verwacht, schilders demonstreerden op hun beurt graag hun technische vaardigheden. Het museum beschikt overigens over een grote collectie glaswerk, die in de toekomst in de tunnel een plaats zal krijgen. De andere vitrine is gevuld met Chinees en Japans exportporselein. Zoals bekend heeft het Fries Museum het leeuwendeel van zijn collectie Chinese ceramiek aan het Prinsessehof overgedaan (de oude opstelling in de glazenkasten zal men dus helaas niet meer terugzien). In ruil hiervoor krijgt het Fries Museum een groot deel van de schilderijen, tekeningen en grafiek uit de collectie van laatstgenoemd museum. Het Prinsessehof besteedt in de regel geen bijzondere aandacht aan het in Friesland veel verzamelde achttiende-eeuwse exportporselein, zodat het

goed is dat het hier in het Fries Museum in zijn context wordt getoond. Hopelijk zullen ook de nog te realiseren stijlkamers in het Eysingahuis aan het fenomeen 'pronken met porselein' recht doen. Naast het genre zijn in deze zaal ook een selectie historiestukken te zien. Het betreft werk van Lambert Jacobsz en diens leerling Jacob Backer. Lambert Jacobsz introduceerde de historieschilderkunst in Friesland. Hij was naast kunstschilder ook kunsthandelaar en via een doopsgezind netwerk vormde hij de 'trait d'union' tussen Friesland en het Amsterdamse artistieke milieu, in het bijzonder de kring rond Rembrandt. Deze geschiedenis wordt in het vouwblad *Schilderijen uit de 17de eeuw* uit de doeken gedaan en het resultaat van deze historische relatie is in de portrettenzaal goed zichtbaar gemaakt.

Friese portretkunst

Zoals bekend was het - in verhouding tot Holland - agrarische Friesland geen rijke voedingsbodem voor de schilderkunst. Historische collecties op dit gebied zijn, op een enkele geval na, niet bekend. Een uitzondering hierop vormt het portret, een genre dat vanaf de opkomst in de zestiende eeuw ook hier grote populariteit genoot. De collectie van het Fries Museum is navolgend omvangrijk en heeft door de

publicaties van de eerste museumdirecteur, Wassenbergh, een zekere bekendheid verworven. Het is dan ook verheugend dat de portretten niet langer naar de trapportalen en de gangen verbannen zijn, maar nu de meer prominente plaats innemen die hen ook in de Friese cultuur toekomt. De grote zaal, waar generaties voornamelijk de bezoeker aanblikken, biedt een beperkt overzicht van de zeventiende-eeuwse Friese portretkunst. Uiteraard hebben de groepsportretten van de graven van Nassau door Wybrand de Geest een ereplaats gekregen. Zij hangen ter weerszijden van een monumentale zeventiende-eeuwse kast met snijwerk. Helaas ontbreekt nog het tekstbordje dat de betekenis van de allegorische vrouwenfiguren - kennelijk naar voorbeeld van Ripa - verklaart. Ook zoekt de bezoeker nog tevergeefs naar een identificatiebordje bij twee stenen graffiguren van het echtpaar Aylva, afkomstig uit de kerk van Holwerd. De hierboven gesignaleerde wisselwerking met de Amsterdamse schilders uit 'doperse' kringen wordt gevisualiseerd door middel van werk van Abraham Lamberts van den Tempel, Jacob Backer en Govert Flinck. De noodzakelijke achtergrondinformatie geeft een lezenswaardig vouwblad, *Portretten uit Friesland*. Portretten werden vaak ter gelegenheid van huwelijken in

opdracht vervaardigd en zijn in de marge dikwijls van familiewapens voorzien. Vitрины met huwelijksgechenken en andere objecten gedecoreerd met wapenschilden, verduidelijken de relatie tussen de portretkunst en de andere delen van de collectie. Oranje-objecten zoals de bekende Willem V keramiek dienen als link met de al genoemde hofportretten. Met het oog op bijvoorbeeld ontvangsten en concerten is het midden van deze portrettenzaal leeg gelaten. De monumentale ruimte komt zo goed tot haar recht, maar toch ervaar ik, ondanks de warme intimiteit van enkele van de Geests portretten, een kille leegte in deze representatieve 'vooroudergalerij'.

De zestiende eeuw

Uit de zestiende eeuw zijn voldoende realia tot ons gekomen om er een kleine zaal mee te vullen. Die objecten komen in de Kanselarij, die uit diezelfde tijd dateert, goed tot hun recht. Van bijzonder belang zijn de hier gehangen vroege portretten, die eigenlijk de voorgeschiedenis van de in de 'vooroudergalerij' getoonde werken in dit genre documenteren. Hiertoe behoren de portretten van de Minnema's en de reeks schilderijen van Adriaen van Cronenburg. Helaas heeft het Fries Museum tot op heden niet de beschikking gekregen over het

De grote zaal biedt de bezoeker naast een reeks portretten van vooraanstaande en bekende Friezen vitrines met enig porselein, glas- en zilverwerk, doorgaans als huwelijksgechenk vervaardigd. (foto: Fries Museum/Dikken & Hulsinga)

vroegst gedateerde en gesigneerde werk van die meester, het door de Ottema-Kingma Stichting verworven portret van Gerrolt van Camminga (1552).

Een groot aantal objecten is afkomstig uit de religieuze sfeer, zoals doopvonten, smeedwerk, kleine sculpturen en enkele archeologische vondsten zoals pijpvaardens beeldjes. Aan de hand van al deze zaken wordt de overgang van gotiek naar renaissance gedemonstreerd. Tot de profane sfeer behoren enkele grotere sculpturen, zoals de Januskop beter bekend als 'De Stenen Man', en de prachtige beelden van Adam en Eva die eens de schouw in een voornamelijk burgerwoning flankerden. Tot deze categorie behoren ook de bronzen platen van het graf van Gregorius Bertolf (overleden 1528), een te Leuven geboren jurist die in Leeuwarden president van het in de (toenmalige) Kanselarij gevestigde hof was. Het is verheugend en opvallend dat sculptuur een meer prominente plaats in de opstelling heeft gekregen dan voorheen het geval was. Helaas is de betekenis ook hier nog niet volledig. Maar waarschijnlijk weet elke Fries naar welke historische figuur de Stenen Man verwijst.

De tekstbordjes bij de - op zich zo interessante - pijpvaardens beeldjes zijn soms wat slordig. Een bisschopsfiguur die zijn hoofd in zijn handen draagt heet 'Een heilige' en een ander beeldje zou 'Twee heiligen in een badkuip' moeten voorstellen. In het eerste geval gaat het zonder twiifel om de heilige Dionysius, de eerste bisschop van Parijs, die in 285 werd vermoord. De andere omschrijving roept op zijn minst vraagtekens op; heiligen in een badkuip is een motief dat niet tot de kerkelijke iconografie behoort. Vermoedelijk gaat het hier om een profane voorstelling van twee mensen in bed, de hoofdkussens zijn duidelijk te zien. Het vouwblad voor deze zaal is nog in voorbereiding, maar dit gemis wordt enigszins gecompenseerd door de historische informatie bij de zaal betreffende cultuur in Friesland.

Cultuur in Friesland

Een speciale ruimte is aan de Friese cultuur gewijd. Vreemd, zal men denken, want het hele museum heeft daar toch betrekking op. De objectkeuze is hier dan ook anders dan in de overige zalen, nu staat niet zozeer de esthetische waarde voorop, maar hebben de objecten hier een associatieve functie. Zij moeten door een druk op de knop hele hoofdstukken uit Friese cultuurgeschiedenis oproepen. De ruimte is

als enige in de Kanselarij geschikt gemaakt om lichtgevoelige objecten zoals tekeningen, prenten en oude drukken ten toon te kunnen stellen. Aan de hand van dergelijke en andere zaken worden de volgende onderwerpen aangestipt: geestelijk leven (religie en wetenschap), bestuur en de rol van Halbertsma voor de bestudering van de volkscultuur alsmede de Friese taal. De zogenaamde c-teksten, de identificatiebordjes, zijn nu plotseling tweetaalig. De bedoeling van de opstelling is echter alleen te begrijpen indien men de (Nederlands-talige) vouwbladen raadpleegt. Deze liggen onopvallend in de vensterbanken en zijn bij de kassa à f.2,- verkrijgbaar. Het betreft: *Vigilius van Aytta en de 16de eeuw, Het bestuur van Friesland in de 17de en 18de eeuw en Joost Hiddes Halbertsma en de 19de eeuw*. Het is duidelijk dat de samenstellers zich sterke beperkingen hebben opgelegd. Wel terecht, want een museum is geen geschiedenisboek en het is nu eenmaal ondoenlijk de Friese cultuurgeschiedenis in pakweg een vijftigtal objecten te visualiseren. De betekenis van de scheepvaart - bijvoorbeeld - wordt slechts aangestipt door een prent van de Admiraliteit van Harlingen. Op een vergelijkbare wijze is de Universiteit van Franeker door middel van een intekenboek vertegenwoordigd. De installatie van audio-visuele hulpmiddelen zou hier soelaas kunnen bieden, maar daartoe ontbreken tot op heden de middelen. In de toekomst zal men de samenstelling van deze zaal echter regelmatig wijzigen en aan de actualiteit aanpassen. Eigenlijk zou de (buitenlandse) bezoeker in deze zaal ook naar andere min of meer gespecialiseerde Friese museale collecties moeten worden verwezen. Ik denk dan vooral aan die van het Fries Scheepvaartmuseum, het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum en Museum 't Coopmanshûs te Franeker, een lijstje waar nog enkele musea aan kunnen worden toegevoegd. Daar staat tegenover dat de opstelling hier, als elders in het museum, getuigt van een zeer zorgvuldige keuze van objecten die met veel oog voor detail en met gebruikmaking van subtiële verwijzingen worden gepresenteerd. Het portret van Joost Hiddes Halbertsma door Willem Bartel van der Kooi is bijvoorbeeld zo opgehangen dat de beschouwer niet aan Halbertsma's vorsende blik kan ontkomen.

Esthetisch genot en studie

Aan het eind gekomen van bovenstaande rondgang door het gereali-

seerde gedeelte van de nieuwe opstelling kan worden geconcludeerd dat het Fries Museum een grotendeels objectgerichte presentatie biedt, aangevuld met meer speelse associatieve elementen. Bij de inrichting heeft men er naar gestreefd het historische pand in zijn waarde te laten. Het resultaat is een enigszins traditionele opstelling met veel aandacht voor het detail. Het museum dwingt tot het maken van keuzes en nodigt uit tot herhaaldelijk bezoek. Van de bezoeker wordt daarbij een zekere mate van voorkennis en een actieve opstelling verwacht. Geleidelijk zullen zich dan voor hem de dwarsverbanden tussen de diverse collectieonderdelen ontsluiten. Het museum dus als oord van esthetisch genot en van studie, niet als pretpark voor de cultuurconsument die zich gemakzuchtig komt vergapen.

Michiel Roding

Algemiën Ryksargyf Brussel: ‘Fundgrube’ fan Frysk argyf materiaal

Lykas Nederlân hat ek België syn Algemiën Ryksargyf. Dêr, yn Brussel, is, ek al sil net elk der direkt oan tinke, gâns te finen oer de skiednis fan Fryslân yn de sechstjinde ieu. Tegearre mei Otto Roemeling ha ik besocht om dat Fryske materiaal safolle mooglik gear te swyljen.

Ien fan de meast ferneamde dissertaasjes oer in ûnderwerp út de Fryske skiednis is *Centraal gezag en Friesche vrijheid, Friesland onder Karel V* fan J.S. Theissen. It boek is noch altiten ûnmisber, ek al is it ûnderwilens al hast njoggentich jier âld (ferskynd yn 1907).

Wat soene sûnder Theissen in soad saken út de Fryske histoarje fan de sechstjinde ieu foar ús ferburgen bleaun wêze. Nim no de folgjende episoade, dy't yllustrearret dat de Fryske frijheidsideology in goed fearnsieu nei it ferlern gean fan de Fryske frijheid yn 1498 noch altiten libbe en boppedat troch de doe regearjende Habsburchske machthawwers foar polityk gefaarlik hâlden waard. It ferhaal is by Theissen te finen op side 284-285; oare skriuwers (mysels ynbegrepen) ha der gauris nei ferwiisd.

Fryske frijheidsheld

Yn 1525 skriuwt de steedhâlder fan Fryslân, Schenk van Toutenburg, oan de lânfâdesse te Brussel dat in pastoar yn Gaasterlân “veel wonderlicke scriff-tueren van historiën, tot schande ende smaetheit des Fursten van Sassen ende der Keys. Ma’.” (de lêste is fansels Karel V) yn it misboek fan syn tsjerke skreaun hie. Fierders hie er “den simplen folcke” yn de bycht en yn syn preken altiten weroan de frijheid fan de Friezen foarhâlden. Doe’t er by de steedhâlder foar de knobus moast, hie dy him frege wêrom’t er sokke skandelelike leugens yn syn misboek skreaun hie. It andert fan dizze pastoar wie “dat alle Vriezen vrij waeren ende anders geen Heer behoirden te hebben, dan Got alleen”. It is dúdlik: dizze man is in Fryske frijheidsheld, dy’t -mear as Gemme van Burmania - fertsjinne hie om yn de Ljouwerter Steatseal ôfbylde te wurden. Spitich is fansels foaral dat wy syn “scrifftueren” net kenne en dat Theissen sels syn namme of dy fan syn Gaasterlanner parochy blykber yn de boarnen net tsjinkommen is.

Toutenburg syn brief, dêr’t Theissen

dit ferhaal út oernommen hat, leit op it Algemiën Ryksargyf yn Brussel.

Dêrby giet it net om in los, tafallich bewarre bleaun dokumint, mar om ien

út tûzenen stikken oer Fryslân út de tiid doe’t de Habsburgers Karel V en Filips II hear fan Fryslân wiene (1515-1581). Dizze skat oan Fryske argivalia slút prachtich oan by dy oer de Saksyske tiid (1498-1515) yn it Sächsisches Hauptstaatsarchiv te Dresden. Foar lêstneamde samling is sûnt in pear jier folop omtinken, hy is ûnderwilens sels hielendal ferfilme en

George Schenk van Toutenburg, ôfbylde op in yn it jier fan syn ferstjerren (1540) yn Vollenhove makke skilderij. Hy hie doe sawat 20 jier steedhâlder wêst fan Fryslân (ill. Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle)

kin no yntegraal op it Ryksargyf yn Ljouwert bestudearre wurde. Boppedat is der in dissertaasje op basis fan dat materiaal yn 'e maak (troch de Grinzer histoarikus Paul Baks).

Gjin ôfskriften

Hoe belangryk de argivalia yn Brussel foar ús kennis fan ûnder mear de Fryske skiednis binne, is foar it earst dúdlik makke troch prof. P.J. Blok yn in artikel yn it *Nederlandsch Archievenblad* fan 1893/1894

('Brusselsche Archivalia, belangrijk voor Noord-Nederland, uit de 15de en 16de eeuw', pp. 21-26). Neffens Blok waarden dy stikken net al te bêst konservearre (hy hat it oer "stoffige, soms half vernielde en met grof touw bijeengehouden kartonnen doozen"), dat hy soe him yntinke kinne dat se ruile wurde koene oan stikken út it Algemien Ryksargyf yn Den Haach. "In den tusschentijd zou het in allen gevalle aanbeveling verdienen, dat de verschillende provinciale archivariissen van ons land zich een afschrift verschaffen van die titels van den inventaris, die op hunne respectieve provinciën betrekking hebben," sa ornearre Blok.

Sokke ôfskriften binne doedestiids net makke, al leit der op it Ryksargyf yn Grins wol in bondel kopyen fan stikken oangeande Caspar de Robles út Brussel, mar dêrby giet it om boustienen fan in nea ta stân kommen dissertaasje. Likegoed binne de Brusselske argivalia oangeande Fryslân folle yntinsiver brûkt as (oant foar koart) dy fan Dresden. Sa hat net allinnich Theissen him troch it Fryske materiaal hinne wurke, letter hat ek J.J. Woltjer dat dien foar syn masterlik proefskrift *Friesland in Hervormingstijd* (1962). Fansels wie it materiaal yn Brussel tichter by hûs en wie it, yn it bysûnder nei 1945, ek ûngelikense folle makliker tagonklik.

Hear Ulke

Betsjut dat no dat der, oars as yn it gefal fan Dresden, oan it Fryske materiaal te Brussel net folle eare mear te beheljen falt? It tsjindiel is wier. Sels ha ik ûnderwilens, nei't ik earst al twaris nei Dresden ta west hie, trije kear de reis nei Brussel makke om dêr argyfûndersyk te dwaan en dêrby waard my hyltiten dúdliker hoefolle kostliks dêr noch te ûntdekken foel. Nim no dy pastoar út Gaasterlân. Ut Schenk van Toutenburg syn pakkelariskorrespondinsje falt oer him noch wol mear te heljen as wat wy no by Theissen fine. De blêden mei "wonderlike scriftueren" út syn misboek bin

ik dan wol net tsjinkommen, mar ik wit no wol hoe't dy geastlike syn namme is en yn hokker parochy at er stie. It giet om hear Ulcko, pastoar fan 'Syndel'. No moat ik tajaan dat ik der letter achter kommen bin dat Blok dy syn namme al opjûn hie yn syn krekt al oanhelle artikel. Allinnich, dy neamt him 'heer Ulcko van Schijndel' en dat is mis. Syndel is ommers neat oars as it Gaasterlanner doarp Sondel. Yn de tsjintwurdige namme komme wy de foar it Frysk fan de Súdwesthoeke sa karakteristike -o- foar -i- tsjin, lykas yn *ronne* ynstee fan *rinne* en yn de doarpsnamme Wolsom ynstee fan Wilsum. Us frijheidsheld hat no dus in namme: hear Ulke, pastoar fan Sondel.

Fersprate stikken

In uterst nijsgjirrich stik út Brussel is it rapport fan in soarte fan enkêtekommissje, besteande út in riedshear en in sekretaris fan it Hof fan Hollân en de skout fan Amsterdam, dy't yn 1522 nei Fryslân útstjoerd waarden om ûndersyk te dwaan nei klachten oer steedhâlder Schenk van Toutenburg. Wy fine dêryn net minder as sechstich, soms tige wiidweidige, tsjûgeferklearrings, dêrby - om mar ris wat te neamen - fan twa hospessen út Ljouwert: 'Tzaling cryger, waert inde salm tot Leeuwarden', en 'Hans van Beess, waert in de vier eems kinderen bynnen Leeuwarden'.

In probleem by it rieplachtsjen fan it Fryske materiaal út Brussel is, dat it sa ferspraat is. Wol moat it, op in inkelde útsûndering nei, allegearre socht wurde yn ien en itselde fûns ('Papiers de l'état et de l'audience', meastal koartwei oantsjut as 'Aud'), mar folslein Fryske ynventarisnummers binne der hast net by. Dat betsjut dat fierwei de measte stikken opdjippe wurde moatte út tsjokke dossiers, dêr't soms mar in hiel inkeld dokumint yn sit dat wat mei Fryslân te krijen hat. Der is noch in twadde probleem: sûnt Theissen syn tiid is in part fan de stikken omnûmere, sûnder dat der in konkordânsje bestiet fan âlde en nije nummers. Dêrtroch is it my noch altiten net slagge en fyn alle troch Theissen neamde stikken dy't foar myn eigen ûndersyk wichtich binne, werom.

Yn Ljouwert

En dan no it goeie nijs. Ek it Fryske materiaal út Brussel is ûnderwilens ferfilme en komt meikoarten beskikber op it Ryksargyf yn Ljouwert! Yn maart fan dit jier ha ik, tegearre mei drs. Otto Roemeling (ûnder mear bestjoerslid fan it Frysk Genoatskip), nei Brussel west foar it ferrjochtsjen

fan argyfûndersyk. Wy ha doe op fersyk fan mr. Douwe de Vries, ryksargivaris yn Fryslân, oantekening hâlden fan de ynventarisnummers dêr't wy Fryske stikken yn tsjinkommen wiene of tochten ferwachtsje te meien. Op basis fan ús rapportasje dêroer en fan de argyfferwizings yn Woltjer syn dissertaasje is dêrnei op it Ljouwerter ryksargyf in list opmakke fan ynventarisnummers wêrfan't de ynhâld fan belang like foar de skiednis fan Fryslân en Grinslân. Dy nummers binne neitiid út Brussel ophelle om - alhiel of foar in part - op film set te wurden. Dus gjin útwikseling fan stikken, sa't Blok him dat foarstelde, mar wol ferfilming. Wy hoege no dus net mear nei Brussel ta foar ús Fryske ûndersiken en dat is in grut foardiel. Wol sil ik de sfear fan de stúdzjeseal fan it Brusseler argyf perfoarst misse. Om ien ding te neamen: de yn ien sike útbrochte útrop "nous allons fermer, wij gaan sluiten" (of oarsom). Net dat ik sa nei slutingstiid útseach, want de tiid wie my dêr earder te koart as te lang, mar fanwegen dy demonstraasje fan ferplichte twataligens as konkreet risseltaat fan de Flaamske taalstriid.

Oebele Vries

Hilligen yn Fryslân: Sint Nyk

Al stiet syn namme dan net mear op de tsjerklike kalinder, de hillige dy't yn midsieusk Fryslân it meast yn oansjen stie - ôfsjoen dan fan de mem fan Christus - wurdt noch alle jierren betocht. Der binne hieltyd mear minsken dy't miene dat dat op 'e earste Krystdei dien wurde moat, mar dy binne hielendal mis. De feestdei fan de hillige Nikolaas, biskop fan Myra, is en bliuwt no ienkear 6 desimber; dêr't it fansels wol elkenien frij by stiet de goed-hillichman op syn *vigilia* (dat is de jûn tefoaren) oan te roppen.

De man dy't noch foar njoggen fan de tsien minsken de Sint by útstek is, wie dat dus yn de Midsieuwen yn Fryslân ek al. Sjogge wy nei de tsjerken dy't oan him wijd wiene, dan telle wy net minder as 36. Dat is trije mear as Fryslân oare bekende skutspatroan, Sint Maarten. Op de likernôch 250 fan de 365 tsjerkehilligen dy't foar de Fryske midsieuske parochy's oerlevere binne, is dat in respektabel persintaazje (14%). Dat is it benammen ek, wannear't wy it ferlykje mei dat fan Seelân, de iennichste oare provinsje dêr't in betroubere ynvintarisasje fan patroshina of tsjerkehilligen fan makke is. Dêr hiene mar tsien fan de 130 parochy's - dêr't we de patroan fan kenne - Sint Nyk op it haadalter, tsjin 25 Sint Maarten. Dat jout oan dat Nikolaas yn it lân tusken Fly en Lauwers op in bûtengewoane ferearing rekkenje koe.

Keaplju en krúsfarders

Ek yn de Fryske kleasters waard syn bemiddelingskrêft heech oanslein. Rekkenje wy dat Maria troch mear as de helte as patroan útkeazen wie, dan komt er earfol op it twadde plak, mei fjouwer oan him wijde trettjinde-ieuske konvinten, elk yn in oare hoeke fan Fryslân. Dat wiene de Koarhearenproasdj fan Burgum yn it easten, it Premonstratiner kleaster It Sân (alias Vine Domini) by Penjum yn it westen, it Benediktynske dûbel-kleaster Himmelum yn de Súdwesthoeke, en it kleasterke fan de Dútske Oarder by Aldskoat yn it suden. Wat besoege Nikolaas no sa'n wichtich plak yn de Fryske santakraam? Om dat nei te gean kinne twa spoaren folge wurde: dy fan syn kultus yn it Easten oant de alfde ieu, en dat fan de soart plakken dêr't er letter yn Fryslân yn fereare waard. Wat it earste oangiet, leit de saak wol dúdlik. Fan Nikolaas sels is net folle mear bekend as dat er yn de fjirde ieu biskop fan Myra yn Lycië (it súdwesten fan Klein-Azië) west hat. Syn earste biografy (*vita* neamd), dy't oars pas út de njoggende ieu datearret, ferhellet ûnder oare dat er trije famkes fan 'e prostitúsje, en gâns seelju fan skipbrek rêden hawwe

soe. Dêrfandinne dat er net allinnich in patroan fan bern mar ek fan hoeren, farders en keaplju wurde soe. Yn de sechste ieu wie er dat miskien noch net, al wie doe yn Konstantinopel al wol in wichtige tsjerke oan him wijd, mei it gefolch dat syn ferearing al foar it jier 1000 yn ferskate Europeeske kleasters trochkringe koe. Mar in moadehillige waard er eins earst, nei't keaplju út de Italiaanske havenstêd Bari syn relikien yn Myra stielen en mei nei hûs ta nommen hiene om dy dêre tenei yn har eigen tsjerke te ferearjen. Dat barde yn 1087. En om't Bari, yn it súdeasten fan Italië, troch hast alle Europeeske krúsfarders oandien waard as de lêste haven foar de oersteek nei it Hillige Lân - en dus as de earste haven op har weromreis -, is de Nikolaaskultus - mei parten fan syn relikien - troch krúsfarders nei har heitelân oerdroegen.

Lytse doarpen

As wy no ris neigean yn hokker soart plakken Nikolaas yn Fryslân skutspatroan wie, dan komt dat kwa datearring aardich út. Lit ik it listke fan Nikolaastsjerken út Gerrit Verhoeven syn ynvintarisasje (yn *Fryske Nammen* 8, 1989) mar efkes neame: Aldetrine, Blesdike, Blije, Dearsum, Easterwierrum, Furdgum, Gau, De

Harkema, Hjerbeam, Hoarne (Skylge), Hûns, Hijum, Jistrum, Koarnjum, Loaiïngea, Mullum, Nijeholtpea, Nijeholtwâlde, Nijhuzum, Nijlân, Nijemardum, Nijetrine, Offenwier, Pepergea, Piaam, Poppenwier, Rotsterhaule, Skalsum, Sint Nyk, Skuzum, Smelbrêge, Swichum, Wynjeterp en Yndyk. Dat binne gjin grutte doarpen; krekt oarsom, foarsa-fier't se op 'e klaai lizze, giet it om de lytste doarpkjes dy't yn Fryslân fûn wurde kinne; plakjes dêr't gâns lêzers grif net iens fan witte sille, dat it ea selsstannige tsjerkedoarpen west hawwe. Se besteane faak út net mear as tsien boerepleatsen (Furdgum, Swichum, Smelbrêge en Loaiïngea), en hiene yn har bloeitijd net mear as 50 parochianen.

Fierder falt jin op, dat der net minder as seis plakken by binne dy't it eigenskipswurd *nij* yn de namme hawwe. Dat binne dus doarpen dy't net stadichoan groeid mar nij stichte binne, of yn alle gefal yn har ûntsteanstiid troch de omjouwing as alhiel nij sjoen waarden. Bygelyks fanút in oar plak, dat dan tenei as âld oantsjut waard (Aldeholtpea, Aldemardum, ensfh.). Ofsjoen fan Nijlân, dat ûntstien is yn de om 1200 hinne tichtslike Middelsee-kom tusken Snits en Boalsert, binne de measte fan dy *nije* doarpen yn it suden en easten fan Fryslân te finen. Dat is yn de grutte feangebieten dy't fan de alfde oant en mei de trettjinde ieu systematysk troch kolonisten iepen lein binne. Systematysk, om't hast alle doarpen dêre lâns rjochte diken of fearten lizze, en in streekrjochte, oan wjers-kanten opstrekke ferkaveling hawwe. Yn dy gebieten wurde trouwens ek in tal oare doarpen mei in Nikolaaspatrosinium fûn.

Ofsplist

De Nikolaasdoarpen op 'e klaai binne as wenplak wol âld. It binne fan oarsprong hast allegear buorskippen op terpen dy't al fan foar Christus datearje. Sy hawwe har tsjerkje lykwols earst op in let momint krigen; doe't har ynwennertal troch befolkingsgroei omheech gien, en har wolfeart tanommen wie. De bewenners hawwe har sieleheil fôar dy tiid yn in gruttere tsjerke op in sintraal plak in ein fierder helje moatten. De sielsoarch foar de bewenners fan Blije bygelyks sil earder grif yn hannen west hawwe fan de pastoar fan de Ferwerter St. Maartenstsjerke. Op de sângrûn wie it net oars. De parochianen fan De Harkema hearden tsjerklik ûnder Stynsgea oant sa likernôch 1230-1240, doe't ien fan har,

SCHOTEN 1397

Sint Nyk op it út 1397 datearjende segel fan de Kommanderij fan de Dútske Oarder te Schoten (Aldskoat)

de rike Buwe Harkema, in fermogensfûns, yn de foarm fan twa pleatsen, beskikber stelde foar de bou fan in eigen tsjerkje en it libbensûnderhâld fan de dêroan te ferbinnen geastlike. Doe't in hillige útsocht wurde moast yn wa't se fertrouwen hiene, keazen Buwe-en-dy foar Nikolaas. Sa sil it grif ek gien wêze yn Poppenwier (mei in Poppe en syn folk?), Offenwier en alle oare neamde plakken. It binne kapellen of dochtersjerken út in lettere stichtingsfaze, ôfsplit fan in âldere memmetsjerke. Tsjerken ek dy't by de ôfsplitsing fan dy memmetsjerke mar in lyts parochygebiet meikrigen om't de geastliken en tsjerkefâden fan de *ecclesia matrix* benaud wiene foar ferlies fan ynkomsten. Sjoch mar nei de minuskuul lytse doarpsgebieten fan Loaiïngea en Offenwier, dy't earder wierskynlik diel útmakken fan de Willibrordtsjerke fan Goaiïngea of de Sint Maarten van Snits, dy't sels mooglik al út de tsiende ieu datearje.

Dat ôfsplitsingsproses is net sa ienfâldich yn 'e tiid pleatsen. Dy fan Nijlân en De Harkema kinne fêstset wurde op it twadde fearn fan de trettjinde ieu. Yn alle gefal nei 1200. Dat jildt ek foar de measte oare Nikolaastsjerken. Sawat alle gebouwen fan dy tsjerken binne alhiel oplutsen yn bakstien: it boumateriaal dat sûnt 1200 oeral brûkt waard.

Populêr hillige

It giet yn it generaal dus net om seefarders- of hannelssintra, sa't wolris tocht wurdt, mar ienfâldichwei om doarpen dy't earst yn de trettjinde ieu har eigen tsjerke krigen, itsij om't se doe as ûntginningsdelsettings ta stân kamen, itsij dat se doe as buorskip sa yn rykdom en ynwennertal groeid wiene dat se har in eigen tsjerke en in pastoar permittearje koene. Se namen Nikolaas om't er yn dy tiid populêr wie. Dat jildt ek foar de fjouwer neamde kleasters, dêr't nammers de stichtingsdata net krekt fan bekend

binne. Nikolaas wie de moadehillige by útstek, fan wa't de ferearing fia de krúsfarders ferspraat is. Faaks dat we dêryn úteinlik Nikolaas syn bûtengewoane sukses yn Fryslân sykje moatte: krekt de Friezen hawwe har omers massaal op krústocht stjoere litten, troch de abten en prioaren fan al dy nije kleasters dy't nei 1150 yn har lân stichte binne. Benammen de fiifde krústocht fan 1217-1219 nei Damiate hat in grutte mannichte Friezen oan meidien, sels mei sa'n fjoer dat se yn ferskate Latynske kroniken dy't oer de striid om it Hillige Lân hannelje, in earfolle fermelding krigen, wat dêrnei trouwens ek yn it Fryske ûnthâld hingjen bleaun is. It is net út te sluten dat Nikolaas yn de tolfde ieu al yn it Noarden bekend wie, mar ik tink dat syn populariteit hjir dochs earst nei, en troch de krústocht fan 1217-1219 algemien wurden is.

Hans Mol

“Het is hier wonderlijk volck, vylain, veranderlijk, hoofdich en heel quaetspreekent”

Van de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau-Dietz (1613-1664) is een aantal uitvoerige dagboeken bewaard gebleven. Zij bieden ons een omtrentende kijk op zijn dagelijks leven, godsdienstige opvattingen, liefdesleven, gezondheid en de politiek van zijn tijd. Het eerste exemplaar van de uitgave van deze unieke egodocumenten werd op 27 oktober aangeboden aan de verre nazaat van deze stadhouder, kroonprins Willem Alexander.

De dagboeken, die in het Koninklijk Huisarchief in Den Haag berusten, hebben betrekking op de jaren 1643-1649 en 1651-1654. Het dagboek van 1650 zal vanwege de compromitterende inhoud (Willem Frederik had een belangrijk aandeel in de aanslag op Amsterdam in dat jaar) vernietigd zijn. Omdat de stadhouder ongeveer de helft van het jaar ononderbroken buiten Friesland verbleef - bijvoorbeeld op het Vlaamse krijgstoneel en in Den Haag - is er steeds een afwisseling van 'Friese' en 'Hollandse' aantekeningen. Deze bijdrage richt zich op de Friese aantekeningen, die meer dan de helft van de dagboeken beslaan. In de maanden januari, februari en maart was hij steeds in Leeuwarden in verband met de vergaderingen van de Landdag, de Friese Statenvergadering. Het is duidelijk: Willem Frederik leefde in twee werelden.

Cryptisch

Jarenlang heeft J. Visser, gepensioneerd chartermeester van het Rijksarchief in Friesland, gewerkt aan de transcriptie en de annotatie van de tekst en aan een nadere identificatie van de persoonsnamen die in de tekst worden genoemd. Visser was ook de eerste die uit de dagboeken publiceerd ('Het huwelijk van Willem Frederik en wat er aan vooraf ging' in *De Vrije Fries* 1966). Helaas heeft hij de uitgave van zijn levenswerk net niet meer mogen meemaken. Onno Hellinga, die merkwaardig genoeg niet op de titelpagina wordt vermeld, heeft nog een jaar gewerkt om het projekt af te ronden. Tenslotte werd de tekst onder eindredactie van mevr. G.N. van der Plaat - die ook de inleiding schreef - en met medewerking van S. Groenveld en M. de Keuning uitgegeven door het Nederlands Historisch Genootschap.

De annotatie bij de tekst zelf, die maar liefst 762 dichtbedrukte pagina's beslaat, is erg summier gehouden. Erg waardevol is de uitvoerige index, vooral die op personen. Willem Frederik had de gewoonte veel afkortingen, cryptische omschrijvingen of alleen voornamen of achternamen te gebruiken; de (geheime) dagboeken waren immers alleen voor eigen gebruik. Dankzij het register weten we dat bijvoorbeeld met "de menist mit de baerdt" de Leeuwarder koopman Hobbe Jans Baerdt is bedoeld, met Schjouck-mich (miich is Fries voor maag of neef) Sjuck van Burmania, met Tjalling-mijch Tjalling van Eysinga en met Pijcke of Py-moy; Sophie van Haren.

Willem Frederik volgde op 27-jarige leeftijd zijn oudere broer Hendrik Casimir als stadhouder van Friesland op, nadat de laatste in 1640 was gesneuveld bij de strijd om Hulst. Als stadhouder en kapitein-generaal kreeg Willem Frederik van de Friese Staten een instructie, die zijn macht behoorlijk inperkte. Deze instructie vond hij blijkbaar zo belangrijk, dat zijn dagboek er vanaf 1644 steeds mee begint. Hij moest de Staten en Gedeputeerde

Staten steeds alle eerbied bewijzen en de gereformeerde godsdienst handhaven, hij mocht geen onroerend goed in de provincie kopen en zonder toestemming van Gedeputeerde Staten bovendien geen troepen verplaatsen.

Politieke elite

Wat deze bronnenuitgave voor de Friese geschiedenis zo belangrijk maakt, is de geheel andere kijk die erdoor geboden wordt op het Friese politieke bedrijf in de zeventiende eeuw. Het archief van de Friese Staten bevat immers alleen maar resolutieboeken en dergelijke; notulen zoals wij die nu kennen, werden niet bijgehouden en brieven van regenten en andere egodocumenten zijn schaars. Van de wijze waarop besluiten tot stand kwamen en de ambten verdeeld werden en wat er in de wandelgangen van het Landschapshuis, in de herbergen waar veel volmachten logeerden of in de huizen van de adel in de stad besproken werd is dan ook vrijwel niets bekend. Deze dagboeken geven daarom een unieke kans de Friese politiek van 'binnenuit' te aanschouwen.

Wie de 'Friese' delen van het dagboek doorleest, krijgt bepaald geen gunstig beeld van de Friese politieke elite. Wanneer Willem Frederik in Leeuwarden terugkeerde en zoals gebruikelijk "heel magnefijck" was ingehaald met een defilé van de schutterij, stonden de regenten direct al bij hem op de stoep om hun diensten aan te bieden, te solliciteren naar een ambt, te bedanken voor de benoeming in een ambt, hun beklag te doen over andere regenten of om te vertellen wat andere regenten gezegd of gedaan hadden, en dat ging bijna dagelijks zo door. Bovendien brachten de officieren van zijn garde, vooral zijn vertrouweling Marez, en hofpredikant Hasius hem geregeld op de hoogte van de kwesties die onder de regenten onderling speelden en de roddels die over de stadhouder de ronde deden. De uitvoerige aantekeningen die Willem Frederik hierover bijhield, geven de indruk dat de bovenlaag van de Friese samenleving beheersd werd door ambtsbejag, corruptie, het najagen van eigenbelang, jalousie, kwaadsprekerij, intriges en opportunisme. Om in de bijna onafgebroken stroom van smeekbedes, beloften, dreigementen en roddels door de bomen het bos nog te kunnen zien, zal hij zijn dagboek begonnen zijn.

Prestige

Waarom kwamen al die mensen nu

juist bij de stadhouder met hun smeekbeden en dankbetuigingen? Dat graaf Willem Frederik van Nassau bijna dagelijks gasten aan zijn hof ontving en hen vaak aan zijn tafel nodigde, was een vanzelfsprekende zaak. Zijn oom Willem Lodewijk hield deze gewoonte er al op na, en aan andere vorstelijke hoven zal het niet veel anders toegegaan zijn. Onder de Friese edelen was "Sijne Genade" graaf Willem Frederik van Nassau een witte raaf, die er in het kleine Leeuwarden een heuse hofhouding op nahield, en dat verleende hem een niet te onderschatten prestige. Regelmatig maakten raadsheren, gedeputeerden, de magistraten van Leeuwarden, predikanten, officieren of enkele volmachten ten landdag, maar ook individuele grietmannen en regenten hun opwachting aan het hof. Soms, wanneer hij ziek was of een kater had, ontving hij 's morgens de visite (wellicht letterlijk) op bed, een gewoonte die afkomstig was uit Italië en vooral door vorsten in praktijk werd gebracht. Uiteraard vereerde Willem Frederik zijn gasten ook vaak met een tegenbezoek, zowel in hun stadshuizen als op hun states in de omgeving van Leeuwarden, waar hij dan met alle egards ontvangen werd.

Makelaar en bemiddelaar

Het prestige van Willem Frederik was niet alleen een kwestie van uiterlijk vertoon; hij had wel degelijk invloed bij het vergeven van belangrijke ambten. In de eerste plaats was die invloed gebaseerd op zijn recht om jaarlijks uit een dubbeltal de magistraten in de steden (behalve Leeuwarden en Franeker) te kiezen. Veel sollicitanten, die hun opwachting bij hem kwamen maken, kwamen uit één van de negen steden waar hij dit recht van magistraatsbestelling had. Zij wilden graag burgemeester worden, als volmacht voor hun stad naar de Landdag afgevaardigd worden of als volmacht een tijdelijk ambt (bijvoorbeeld gedeputeerde staat) opgedragen krijgen. Omdat op de Landdag het kwartier van de Steden voor een groot deel bestond uit gunstelingen van de stadhouder, had hij een belangrijke stem in de Staten van Friesland. Bovendien was hij voorzitter van het Mindergetal, de belangrijke commissie die er voor moest zorgen dat de vier kamers (kwartieren) van de Landdag, die elk een stem hadden, tot overeenstemming konden komen. Latere stadhouders lieten zich vaak niet in het Mindergetal zien, maar over Willem Frederik werd zelfs geklaagd dat hij "te veel in't Mindergetal" kwam.

In de tweede plaats had de stadhouder zitting in het belangrijke college van Gedeputeerde Staten. Samen benoemden zij de meeste Friese officieren, de grietmannen (uit een door de stemgerechtigde ingezetenen van een grietenij gekozen drietal) en een groot aantal andere functionarissen. Door de voortdurende factiestrijd en kongsivorming konden de negen gedeputeerden, die bij meerderheid van stemmen besloten, het onderling vaak niet eens worden. Hoewel hij in dit college slechts één stem uitbracht, wist de stadhouder dikwijls de doorslag te geven omdat hij altijd wel een aantal medestanders had en eventueel druk kon uitoefenen op een aantal andere gedeputeerden. In feite werd een soort koehandel in ambten bedreven, met de stadhouder als makelaar of bemiddelaar. De gedeputeerden, vooral de (wisselende!) medestanders van de stadhouder, waren dan ook de meest frequente bezoekers van het stadhouderlijk hof.

Kuiperijen

Het waren niet alleen de gedeputeerden met wie Willem Frederik veel te stellen had. In deze tijd waren voor Oostergo en Westergo nog geen almanakken gemaakt, dat wil zeggen dat de tijdelijke ambten - waaronder het ambt van gedeputeerde staat - (nog) niet volgens een vast rooster over de grietenijen rouleerden. Voortdurend trachtte een meerderheid van grietmannen de minderheid uit te sluiten door onderlinge contracten (correspondenties) te sluiten. Vaak werden die contracten weer verbroken en trachtte men door geld, mooie beloften of intimidatie grietmannen tot het andere kamp over te halen. In de grietenijen zelf had nog geen enkele grietman een meerderheid van stemmen, en niet zelden maakten zij bij grietmans- en volmachtverkiezingen elkaar het leven zuur. "Hottinga [grietman van Barradeel] seide laestmael, gelijk de grietluyden hier in't kleine cuypen, soo cuypen de coningen mit steden, provintiën, groote geschencken; 't is al één ding". Bij al deze factiestrijd kwamen betrokkenen van beide kanten stevast bij de stadhouder klagen of zijn steun vragen. Dat ging dan vaak aldus: "De heer Hans Lijckelma bij mij geweest, die mij seide dat Nauta en Nijs in Sjouck Burmania gritenie [Wymbritseradeel] hadden gecuypt, waerover Sjouck seer had gekeven ende uytgeboldert"; "Aluva seide dat Oenema Baardt soo haet, dat hij hem dorst ombrengen"; "Aluva seide mij oock, datter groote

jalousie was tuschen de Eissinga en Aluva, omdat se de stemmen tegens malckanderen gaven in Oostrego, als in Saeckema griteni en Ritske Eissinga griteni"; "Tjalling Eissinga iss heel tegens de Aluvani [Aylva's] ingenomen ende bang en daerom soeckt hij mijn vruntschap, want hij vreest dat de Aluva haere banden vast krighen en jaghen de Eissinga uyt het Collegie ende regering".

Verdeel en heers

Willem Frederik heeft zich in deze slangenkuil voor zover ik kan beoordeelen goed kunnen handhaven. Hij doorzag de regenten bij al hun pluimstrijkerij. Grietman Eysinga verzekerde hem dat hij bij alles wat hij deed het landsbelang voor ogen had, maar "hij licht het, want hij denckt weinig op het landt, alleen op sijn cuperie". Ook het feit dat hij van alles wat er zich achter de schermen afspeelde beter op de hoogte was dan wie dan ook, wist hij uit te buiten: "De heer Hottinga, die mij bedanckte, dat ick hem geadverteert had, dat de heer Haringsma wolde cuypen in sijn grieteni, was heel beleeft en presenteerde mij sijn dienst". Bij alle verzoeken die hem bereikten, wist Willem Frederik vaak een 'pokerface' te bewaren ("doch ick toonde het haer niet en stelde mij heel verwondert te sijn ahn"). Hij wist, dat hij bij een recommandatie niet te enthousiast moest reageren, omdat "ick des te mehrder danck daervoor hebbe" wanneer het inderdaad werd ingewilligd. Ook was hij zich bewust dat de verdeeldheid onder de regenten in zijn voordeel was; "soolang den adel onneens iss, kan der niet geschieden tegens mij, wandt haer haet en pikanteri iss te groot", en af en toe wist hij hen meesterlijk tegen elkaar uit te spelen. Toen Tjalling van Eysinga tot zijn grote frustratie buiten de correspondentie werd gesloten en steun zocht bij Willem Frederik, kwam hij van een koude kermis thuis. "Eysinga was heel gealtereert, de traenen quamen hem in de ooghen van boosheit, dorst doch niet seggen, en soo scheiden wij mit goedt fatsoen; hij iss nu soo beleeft, dat hij alles soude beloven te doen wat ick wilde". Willem Frederik kon echter niet iedereen te vriend houden, al was het alleen maar omdat er nooit genoeg ambten waren om elke sollicitant tevreden te stellen. Via zijn informanten bereikten hem geregeld berichten dat hij souverain zou willen zijn, dat hij alle macht aan zich zou willen trekken, dat hij zich als een Nero gedroeg, dat de gedeputeerden blij waren dat

In 1666 verscheen een ruim twaalf meter lange lijkstatie ter gelegenheid van de bijzetting van Willem Frederik op 15 december 1664 in de Leeuwarder Jacobijnerkerk. Op het eerste blad een afbeelding van de stadhouder met zijn lijfspreuk 'Gloria Parendi', de eer van het dienen, en een prospect van Leeuwarden vanuit het zuiden (ill. Fries Museum)

hij buiten de provincie verbleef ("soo kunnen sie alles doen nae haer wil en goedtducken") en dat er edelen waren die "tegens mij bandeerden en sochten mij mijn credijt te benemen". Tjalling Eysinga zou hebben gezegd "hebben wij daerom de vrieheit gekregen, om onder die van Nassau te staen" en "wat bruyt ons die lytse stadt-holder". Gedeputeerde Bruinsma "heeft heel sehr op mij uytgevallen en geseit, wat quelt onss dien caelen graeff, hij iss ons diener, wij hebben hem groot gemaect en nu will hij alles regeren".

Eenheid en autoriteit

Willem Frederik liet zich door deze negatieve berichten niet uit het veld slaan, al werd hij er soms wel moedeloos van. Hij erkende een dienaar te zijn ("de heeren sijn mijn meesters, ick moet het lijden"), maar steeds opnieuw nam hij zich voor dat hij voorzichtig moest zijn, niemand kon vertrouwen, recht door zee moest gaan en geen partij moest kiezen in de factiestrijd. Herhaaldelijk beklagde hij zich over de Friezen met wie hij dagelijks te maken had: "want het iss hier wonderlijck volck, vylain, veranderlijck, hoofdich en heel quaetspreeckent". "In een oogenblyck wint ghij se, als het nae haer sinn gaet, en in een oogenblyck verliest ghij se, als men juist niet doet wat se willen ofte goetvinden". Bij dat alles bad hij God om "verstandt, wijsheit, voorsichticheit, gedult, lanckmoedicheit". Ubbo Emmius heeft stadhouder Willem Lodewijk wel de *custos concordiae* genoemd, de bewaker van de eenheid. Ook Willem Frederik probeerde altijd "het landt weder uyt d'onrust en in de stillicheit te brengen, en sal ick desen dach veul gedaen hebben, Vrieslandt weder in rust te brengen,

'twelck een groot geluck iss voor mij en mij een groote ehr sall sijn". Wanneer het hem gelukt was dit doel te bereiken, was hij daar best trots op. "Alle werelt prijst het werck van de heeren gedeputeerden, en geven mij alle loff van haere eenicheit, omdat ick het eerst heb voorgeschlaegen en oorsaek daervan ben; sie sien nu wel dat ick maer rust in het landt soeck en niet mijn eigen ehr of autoriteit".

Zwak vlees

Willem Frederik en zijn gasten vermaakten zich zeer geregeld met een spelletje triktrak. Bij deze en andere gelegenheden werd vaak en veel gedronken, waarbij ook de stadhouder zich niet altijd onbetuigd liet. "Der aeten eenige volmachten bij mij ... en wahren vrolijck tot negen uir en wahren alle dronken ... Ick wass niet droncken, ginck wandelen". "Bij Andla gegeten mit juffer Aisma, waeren vrolijck tot dess morgens om seuven uir", doch de rest van de dag bracht hij door in bed, en "had groote pijn in 't hooft". "Ick ginck op 't Landtshuys, alwahr eenighe in't Mindergetal droncken wahren, en geschach niet als de punten te papier te brengen". Op de bruiloft van Frans en Aeltje van Eysinga, die in 1649 te Marssum werd gehouden (op het 'Popta-slot'), ging het enkele dagen lang nog vrolijker toe. "... droncken wie sterck, ick dronck veul te peert, lijnde, kustede de juffers en de bourinnen op 't peerdt, reet dicwils in't huys, en scheiden wie soo mitt een lustigen rousch, goede vrunden; dess avontz adt ick mit Herema, Camminga, Glins, doch ick dronck niet". Een week later was de stadhouder met enkele edelen in Benthem (een Leeuwarder herberg) "en droncken wij sterck en waeren des avontz mit de meiden vrolijck".

Dat Willem Frederik zich geregeld met “juffers” vermaakte, wil nog niet zeggen dat hij een liederlijk leven leidde. Met één van deze dames had hij een wat inniger verhouding: met “Pijcke”, Sophie van Haren uit Blija, met wie hij in het geheim genummerde brieven uitwisselde. Op 13 februari 1648 was hij op bezoek bij raadsheer Nijs, “daer het geselschap wass, dahr wij tot vier uir vrolijk waeren; Pijcke den 5 gegeven, heel lanch gepraet, dicht bijeen geseten en de gniën door eenander”. Later dat jaar trouwde Pijcke met een Zeeuwse officier, maar ook daarna werd de correspondentie voortgezet. In 1649 had Willem Frederik korte tijd een verhouding met een hofdame, “L”, Traes of Traesjen. “N.B. L., ick heb het gedaen, N.B.”, schreef hij op 22 juni. Berouwvol noteerde hij eind juni dat hij zich die maand had “verloopen in dronckenschap eens oft tweemahl en dahrnae in hoereri seivenmahl ... ick weet niet, hoe ick den duyvel, de werelt, mijn vleesch sooveul ruym heb gegeven en mij soo laeten vallen”; hij nam zich voor zijn leven te beteren. Eind juli moest hij bekennen opnieuw gezondigd te hebben en beloofde hij wederom beterschap. Doch het vlees was zwak; “ick heb het niet kunnen laeten te doen”. Gelukkig voor Willem Frederik, en daar was hij God dankbaar voor, werd Traes niet zwanger.

Godsdienst en gezondheid

Inderdaad was de graaf streng godsdienstig. Op woensdag en vrijdag ging hij naar de kerk, en ‘s zondags tweemaal. Aan het einde van het jaar, in de laatste dagboeken zelfs aan het eind van elke maand, legde hij zoals we hebben gezien verantwoording af aan God, en beloofde hij zijn uiterste best te doen “om den Heere te dienen, te looven, te dancken, te prijzen mit gedachten, woorden en wercken, om mit de wercken dess geest de wercken dess vleesch te overwinnen, om tegen den duyvel, de werelt en mijn eigen vleesch te strijden, den duyvel te onderdrukken, de werelt te verachten en mijn vleesch kastijden, leven in wahre heilicheit en gerechticheit alle de daegen mijnes levens ... het sie alsoo, heere Jesu Christe, amen, amen”. Niet ten onrechte wordt in de inleiding op de bronnenuitgave verondersteld dat deze verantwoording aan God een puriteinse trek was. In elk geval werd Willem Frederik beschouwd als een zeer precies calvinist; een regent zei hem eens dat hij “te hart geux” was. Hij zal dan ook bezorgd de berichten hebben angehooord dat de

Willem Frederik over zijn positie als stadhouder, 10 oktober 1647

“Dit iss een wonderlijck landt, men kan op niemantz in de werelt staet maecken; dat desen dach de grootste en vertrauste vrunden sijn geweest, die worden in weinich tijt de grootste en heevichste vianden, ‘twelck ick nu dicwils heb gesien in de heeren van Eissinga, eerst vrienden, daernae scholden se malckander voor schelmen. Hottinga en sijn swager Sickxma, nu Baerdt en Fockens, die ick heb horen seggen, wij sijn sulcke vrunden, het mach gaen hoe het wil, wij sullen noit van malckander gaen, en nu mogen se mackander niet sijn [zien] (...) en kan ick mij op niemantz verlaeten, daerom moet ick voorsichtich gaen, sijn tegen een yder beleeft, cyvijn, spreeken weinich, doen recht aen alle de werelt en schauwen niemantz; op die manier sullen se mij alle liefhebben en vreesen. Voorall wacht u van iemantz quaet te seggen, om teveul te spreeken van saecken die men doen moet, want die quaet van malkander gesproocken hebben, die worden vrunden. Vooral gaet recht, doet wat ghij hoort of doen, staet alletijt het recht voor (...) daerom moet ick voorsichtich gaen, doen recht en moyen mij niet met haer cuyperij, haere alian-tiën, haere teyckeninghen ende verbonden, want sie kunnen se niet holden; daernae valt het op mij uyt, en seggen dat ick daer oorsaek van ben, en die scheuring die komt om een griteni, capitael ampt oft compagnie, raetsheersampt. Viersen-Jongstal, Haeren-Jongstal, raetheer Viersen-Jongstal, Grovestein-Tjalling Eissinga Marsum, Piter Eissinga en Boulens, Tjalling Eissinga van Marsum heb ick groote vrundt gesien mit Tjalling Eissinga van de Raedt. Daernae waeren die twe de grootste en heevichste vianden die men sien kost, scholden malckander voor schelmen en dieven, en nu sijn se wedrom vrunden en in aliantie. (...) Boschuyssen iss oock quaet en goet vrundt geweest mit de Eissingani van Raedt en Marsum, terwijl ick hier ben geweest, en soo gaet het op en af als de zeevloet, en iss op die heeren niet te staen oft te trawuen, de eenen dach hebt ghij se en den anderen verliest ghij se”.

rooms-katholieken in de provincie nog veel te zeggen hadden, onder meer door hun stemmen. Zo sprak hij met Tjalling van Eysinga van Marssum over de katholieken, “dat die all te veul machts hadden, ‘twelck hij advoueerde, doch most hij se te vrundt holden, om sijn cuyperi te drijven, als een grietman quam te sterven”. Een en ander weerhield Willem Frederik overigens niet zeer regelmatig katholieke edelen aan zijn tafel uit te nodigen; tijdens zijn verblijf in Friesland van 20 december 1648 tot 9 augustus 1649 bijvoorbeeld een twintigtal keren. Wat er dan besproken werd, weten we niet; wellicht vond hij het alleen maar plezierig om ook eens gasten over de vloer te krijgen die niet op gunsten uit waren of om ambten bedelden en niet meededen aan de eeuwige intriges en kuiperijen van de niet-katholieke edelen. Willem Frederik besteedde in zijn dagboeken veel aandacht aan zijn kwalen en ziektes, ook aan de kleine: “Meester Luttjen sneet mij mijn vratt af, die mij heel wee deed”. In 1644 en 1645 werd hij langdurig geplaagd door de “quartaen”, de derdedaagse koorts, een soort malaria, en deed hij elke dag verslag van zijn gezondheidstoestand. Bijvoorbeeld op donderdag 6 april 1645: “om ses uir een vomitorium ingenomen, gemengt mit een onse Spaense wijn. Het deed mij viermael overgeven, en had acht stoelgangen, soodat ick veul gall, slijm en vuilicheit quijt wierde. Ick wierde wat matt daer-

af, kost om tien uir niet eten, soo was de maech ontstelt. Ick kreeg de coortse niet als om half vijf, bleef bijna drie uir uyt; heel weinich hitte gevoelt, dat quam, meine ick, dat ick wat boullon en bier en broot att, om mij wat te verstercken, hebbende in twe daghen niet gegeten”.

Helaas heeft Willem Frederik zijn dagboeken na 1651 niet meer bijgehouden. Voor 1651 zijn er slechts aantekeningen van januari en februari, en voor de jaren 1652, 1653 en 1654 slechts een paar korte notities. Zelf geeft hij als reden daarvoor dat hij het veel te druk had: hij was bijna nooit alleen, kwam pas na elf uur ‘s avonds thuis, en moest dan nog brieven lezen en schrijven; er was zelfs geen tijd om zich uit de Bijbel te laten voorlezen. Eigenlijk is het jammer dat er niet nog meer dagboeken zijn, want na 1650 nam zijn macht toe. Zo werd hij tevens stadhouder van Groningen en Drente en trouwde hij in 1652 met Albertina Agnes. Zijn prestige steeg verder dankzij zijn verheffing tot rijksvorst en benoeming tot veldmaarschalk.

Hotso Spanninga

Visser, J. (ed.), **Gloria Parendi. Dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-1649, 1651-1654.** Nederlandse Historische Bronnen XI. Den Haag 1995. ISBN 90-73069-09-2. Prijs fl. 125,-

Gratulálok

Ik ken één woord Hongaars. Ik heb het geleerd van een lifter, die me onlangs - het was de motregen, maar vooral de geheimzinnige langwerpige doos onder zijn arm - deed stoppen. Hij bleek te zijn: een doorweekte Hongaarse volksmuzikant op toernee, zijn geheimzinnige pak een zelfgemaakte buitenmodel vioolkist. Hij zag de oranje strik in mijn haar en vroeg of het feest was.

- Yes, zei ik, want bij mij is het alle dagen feest.

- Well then, gratulálok!

- Gratu-what?

- Congratulations!

Hij pakte zijn viool uit en op het trage ritme van de ruitenwissers begon hij een feestelijk deuntje te spelen. Ondertussen vertelde hij deze gelijkenis.

Hij begon met een vraag. De naam Boedapest bestaat uit drie lettergrepen, net als bijvoorbeeld Harderwijk. Van Harderwijk - zoals bekend ooit een befaamde universiteitsstad - werd gezegd:

In Harderwijk die grote stad,
Weet men de vaten wel te vullen,
Men haalt er bokkingen uit het nat,
En verkoopt de buitenlanders bullen.

Zou het nu zo kunnen zijn, dat ditzelfde opgaat voor iedere universiteitsstad waarvan de naam bestaat uit drie lettergrepen? Zou hier sprake zijn van een algemeen principe, of mogelijk zelfs van een natuurwet? Om dit uit te vinden was de volksmuzikant op toernee gegaan.

Hij had zich verdiept in een geval, namelijk dat van dr Kruis te Uddel. Kruis was weliswaar al gepromoveerd, maar na zijn cum laude promotie - zo bleek - had Kruis brutaalweg gekozen voor een bestaan als werkloos hoger opgeleide. Een benijdenswaardige positie, want in de zee van tijd die hem tot loon strekte, kon hij dag en nacht werken aan een nieuw projekt, namelijk een boek waarin hij gegevens verzamelde over alle academische redevoeringen en disputaties die ooit aan de universiteit van Harderwijk waren gehouden.

Ten behoeve van dit boek reisde Kruis, vergezeld van zoete lieve Gerritje, langs de Europese universiteitsbibliotheeken, waar deze disputaties, oraties en dissertaties worden bewaard. Op één van deze tochten werd hij bovendien begeleid door een wat oudere, invloedrijke vriend, doctorandus Potsma. Het verzamelen van Hongaarse disputaties en dissertaties, dat was Potsma's lust en leven. Zijn droom: heel erg veel onderzoek doen en dan promoveren op al die Hongaarse studenten die ooit hun

weg naar Harderwijk hadden gevonden om er een bulletje te kopen. Eigenlijk was Potsma daarom een wat zielige man, want anders dan Kruis had hij een baan als onderzoeker en dus niet zoveel tijd om onderzoek te doen. Enfin, hun gemeenschappelijke interesses hadden deze kloof overbrugd. Ze hadden een 'hell of a week' gehad, Kruis en Potsma, daar tussen de boeken in het toen nog Oostduitse Rostock.

Auditorium Academiae Harder-viciensis noemde Kruis het boek, dat hij na jaren van werklozenluxe aanbood aan een uitgever in het Gelderse. Die had wel oren naar deze 'gehoorzaal' en er werd besloten het uit te geven in de reeks **Mens en Ezelsoor**. In de redactie van deze illustere reeks zat o.a. Professor Kreukenga, een man die, dankzij zijn sociale vaardigheden en grote mensenkennis, als een vallende ster aan de Gelderse wetenschappelijke hemel was omhooggeschoten. Vooral op het terrein van interpunctie was hij specialist; zijn **Verhandeling over het wel en wee van de komma** is zoals iedereen weet meermalen bekroond.

Het moet een bliksemflits in Kreukenga's brein zijn geweest, een soort oerknal, die zijn universum verlichtte met het helle licht van rechtvaardigheid. Hij - zelf nota bene de specialist op dat terrein - liet namelijk Potsma gastvrij op zijn territorium toe en liet hem bovendien gulhartig delen in Kruis' luxe. Hij stelde hem namens de redactie officieel aan als corrector met daarbij de belofte dat hij co-auteur zou worden wanneer hij meer dan zevenenveertig fouten in de interpunctie zou hebben gevonden. Aldus geschiedde. Behalve punten en komma's voegde Potsma - eenmaal in het bezit van het manuscript - natuurlijk ook zijn kleine, maar werkelijk heel erg fijne en ook

buitengewoon exquisite verzameling Hongaarse disputaties aan het geheel toe.

Dit alles weer tot misnoegen van dr Kruis, die zag hoe zijn brutale plannen nu werden gedwarsboomd. Om zichzelf een houding te geven en om zich niet te laten kennen, begon Kruis te tellen. Hij telde van één tot tien: 'Ik ben niet boos'. Op de titelpagina stond «Dr Kruis in samenwerking met drs. Potsma». Hij telde door. Van elf tot honderd. 'Ik laat mij niet kennen'. De titelpagina was veranderd: «Dr Kruis én drs Potsma». Hij telde van 101 tot 1000. 'Men kent mij nog niet'. Titelpagina: «Drs Potsma en dr Kruis». Kruis had zichzelf weggecijferd en telde eenzaam verder. Toen hij bij 11734 was aangekomen ging de telefoon. Het was drs Potsma die vertelde dat hij afreisde naar Hongarije om daar te promoveren.

- Waarop? vroeg Kruis ad rem.

- Het komt wel goed, zei Potsma, Kreukenga weet ervan.

Naast me zweeg de volksmuzikant. Ik keek hem aan en vroeg:

- Hoe loopt het af? Waarop is Potsma gepromoveerd?

De man gaf mij een verfrommeld briefje*, nam zijn viool en speelde een langzame, heel erg treurige melodie.

Mijn kennis van het Hongaars komt mij nu te stade. Ik zeg:
'Gratulálok, doctor Potsma',

A.B.C. de Vries

* Op dit briefje stond (nauwelijks leesbaar doordat de inkt was doorgelopen): "Op (onleesbaar...)ber 1995 promoveerde Summa cum (...)aude in Boedapest de uit Nederland afkomstig(...)stma."

Op zoek naar S.J. van der Molen, volkskundige en historicus

Op 15 september 1995 overleed de Friese journalist en volkskundige S.J. van der Molen. 'Dat alles is Fryslân foar my' staat boven de rouwadvertentie. De titel van een lied, waarin Van der Molen in de jaren vijftig getuigde van zijn liefde voor *it heitelân*, de Friese taal en vooral de Friese cultuur. Het is dit Friese ideaal, dat doorklinkt in zijn volkskundig en historisch werk. Deze bijdrage gaat op zoek naar de achterliggende motieven in het werk en de inspiratie van deze auteur.

Sytze Jan van der Molen, men kan het zakelijk vaststellen, was een omstreden figuur. Het blijkt nog weer bij zijn overlijden. De *Leeuwarder Courant*, waarvan hij toch tientallen jaren redacteur is geweest, herdenkt hem in een niet al te lang, zeer feitelijk bericht. Het *Friesch Dagblad* doet het met drie alinea's. 'Syn oarlochsferline is him lang neidroegen', constateert Freark Dam in een column in de 'Leeuwarder'. Van der Molen lijkt de personificatie te zijn geworden van het 'foute' deel van de Friese Beweging in de jaren 1940-1945. Nu speelde hij daarin inderdaad een prominente rol. Maar het is natuurlijk slechts een deel van zijn werkzaam leven. In cijfers uitgedrukt vijf op bijna zestig jaren publicistische arbeid. Dam brengt ons andere kanten van de veelzijdige persoon van Van der Molen in de herinnering: de scherpzinnige, geëngageerde onderzoeker en zijn dienstbaarheid aan het Friese ideaal.

Volkskunde

Dit artikel gaat in op de achtergronden van S.J. van der Molens volkskundig en historisch oeuvre. Men kan daarbij aan de oorlogsjaren niet voorbijgaan. Ze hebben zijn leven sterk beïnvloed. Hij onderging de invloed van het 'volkse' gedachtengoed, dat in die tijd in de Friese literatuur, volkskunde en 'heemkunde' opgang maakte en hij speelde in de verspreiding daarvan onmiskenbaar een rol. In de jaren voor de oorlog zette Van der Molen zijn eerste voortvarende schreden op het pad van de volkskunde, in de jaren 1940-1945 kreeg het grotere werk gestalte en vestigde hij zijn naam als volkskundige. Het merendeel van zijn werk verscheen echter na de oorlog. Hij borduurde daarin voor een belangrijk deel voort op de thema's uit eerder onderzoek, maar het toont wel een duidelijke ontwikkeling.

Waarover schreef hij eigenlijk niet?

Sytze Jan van der Molen was een eenvoudige volksjongen, voor wie aanvankelijk niet meer was weggelegd dan de studie voor onderwijzer. Wanneer hem in 1968 de provinciale Halbertsmaprijs voor 'sneupers' wordt toegekend, wijst ds. J.J. Kalma er op dat men aan deze Friese term niet een negatieve klank moet verbinden. 'Sneupers' zijn geen mensen die hun gefrustreerde gevoelens van eerzucht afreageren in zogenaamd wetenschappelijk 'gepiel'. Het werk van Van der Molen is immers het resultaat van veel studie en oorspronkelijk onderzoek in schaarse vrije tijd. Van der Molen was een veelzijdig en begaafd man. Hij tekende en fotografeerde niet onverdienstelijk, speelde piano (onder andere bij Tetman de Vries), schreef cabaretteksten, liedjes, revue's en gedichten. In de crisisjaren opgeleid tot onderwijzer, vindt hij daarin geen werk en hij komt terecht in de journalistiek. Spoedig blijkt hij een geboren journalist, die zich met name zal toeleggen op de cultuur en het culturele verleden van Friesland. Op het brede terrein van de volkskunde en de regionale geschiedenis heeft hij ons talrijke boeken en tijdschriftartikelen nagelaten. De bijna niet te stuiten reeks publicaties, die op de Provinciale Bibliotheek uit de computer rolt, wanneer men de naam Van der Molen invoert, getuigt van een immense werkdraft. Over welke Friese zaken schreef hij eigenlijk niet? Hij publiceerde vijf delen over Friese sagen en een aantal boeken over de ontwikkeling van de boerderijbouw. Hij werkte mee aan de *Geschiedenis van Friesland*, schreef de geschiedenis van de hoogveengraverij (*Turf uit de Wouden*), de visserij langs de Waddenkust en grietenijgeschiedenissen van Opsterland en Achtkarspelen. Hij publiceerde een belangrijk artikel

over burenplicht en een boek over de 'Winterjûnenocht'. Het is een persoonlijke selectie van zijn belangrijkste werken.

Voor een publicist die zich zozeer met de Friese taal en plattelandscultuur vereenzelvigde als Van der Molen, is een latere bekentenis opvallend. Wanneer hij in september 1933 in dienst komt bij de *Drachtster Courant*, heeft hij als stadsjongen het Fries nog maar net aangeleerd. Opgegroeid in Leeuwarden, Zwolle en Huizum moet hij nog wennen aan het leven op een dorp. Maar weldra schrijft hij over het boerenleven alsof zijn familie er in verankerd is. Van der Molen wordt actief in de Friese beweging, publiceert een Friese dichtbundel en is redacteur van het semi-literaire weekblad *It Heitelân*.

Van der Molen en de Friese cultuurpolitiek

Naar eigen zeggen heeft hij zich tot 1940 niet met politiek bezig gehouden, en nauwelijks met de ontwikkelingen in nazi-Duitsland. Hij is in de jaren dertig actief in de Friese beweging en schrijft in Dietse en Groot-Nederlandse bladen. Hij is geen lid van de fascistoïde Fryske Folkspartij van Jan Melles van der Goot en Douwe Kiestra, maar deelt wel hun kritiek op de decadente stadscultuur en het veronachtzamen van de waarde van 'folk' en 'grûn'. Van de 'Hollandse' NSB heeft Van der Molen nooit iets willen weten.

De crisis die het agrarisch bedrijf in het vooroorlogse Friesland doormaakt, heeft de schrijversgeneratie van die jaren sterk beïnvloed. Dat geldt ook voor S.J. van der Molen. Hij is dan nauw bevriend met de ook in Heerenveen wonende veearts en dichter Rintsje Sybesma, al voor de oorlog gecharmeerd van het denken in nazi-Duitsland, vooral vanwege de aandacht die de boerenstand daar krijgt. Van der Molen raakt bevriend met een collega-sneuper op volkskundig terrein, Klaes Sierksma, die ook al voor het nationaal-socialisme heeft gekozen. Later zal Van der Molen beklemtonen dat hij na de Duitse inval bereid was in het Duitse bezettingsregime het positieve te zien. Dat ziet hij bevestigd, wanneer dit een aantal mensen naar Friesland zendt, die 'een stroming

In 1968 kreeg Van der Molen de Halbertsmaprijs uitgereikt uit handen van de toenmalige commissaris van de koningin mr. H.P. Linthorst Homan op het Stadhuis van Bolsward. (foto: mevr. W. van der Molen/LC)

onder de Duitsers vertegenwoordigden welke in de bezette gebieden de bloei van de volkscultuur wilde behartigen': de filoloog dr. Willy Krogmann, de Hanze-historicus dr. Rehder Heinz Carsten, Hermann Conring van de Ostfriesische Landschaft, de terpenonderzoeker dr. W. Haarnagel en de *Volkstum*-deskundige dr. Paul Oszwald. Dat ook vooraanstaande Nederlandse volkskundigen als prof.dr. Jan de Vries, D.J. van der Ven en prof.dr. J.M.N. Kapteyn voor de nieuwe orde kiezen, zal Van der Molen sterken in zijn zienswijze dat nu eindelijk de Friese cultuur en het Friese volk in volkskunde en geschiedschrijving aandacht gaan krijgen.

De eerste Germaanse wedergeboorte (bij de gebroeders Grimm) heeft volgens Van der Molen de ogen van een aantal Friezen geopend voor de waarde van de taal, zeden, gewoonten, gebruiken en volkscultuur van het stamland. Hij voegt daar in 1941 aan toe: 'Nu wij een tweede Germaansche renaissance beleven (men kan haar ook opvatten als een regelrechte voortzetting van de eerste, welke nu reeds tot een machtigen doorbraak komt), willen wij dien rijkdom kennen.' De opkomst van de volkskunde, waarin Duitse geleerden een baanbrekende rol speelden, is in zijn ogen een 'volksche reactie op de tot ziekelijke uitwassen vervallen romantische beweging'. De geschiedschrijving gaat in zijn ogen nog steeds voorbij aan het volkseigen

historisch karakter en richt zich te veel op van buiten komende, volksvreemde elementen, die daarmee impliciet als beter ontwikkeld en superieur worden gepresenteerd. Van der Molens opvattingen passen wat dat betreft binnen het denken van de nationaal-socialistische heemkunde. Kort na de Duitse inval richt Van der Molen met Sybesma, Sierksma en anderen de 'Folkske Wirkmienskip De Friezen' op, die zich bezig wil houden met de volkskunde en het Friese verleden. Hij wordt er de 'lieder' van. De *Wirkmienskip* zal spoedig deel gaan uitmaken van de Volksche Werkgemeenschap, een volks- en heemkunde-organisatie onder supervisie van de SS en vanuit Berlijn gestuurd.

Full-time volkskundige

Met naamkunde, Fries volksgeloof, Friese sagen en boerderij-onderzoek houdt Van der Molen zich vanaf het begin van de jaren dertig bezig. In de jaren dertig toert hij op de fiets door Friesland en tekent boerderijen en ûleboerden. Uit die jaren dateren zijn eerste publicaties. Hij plaatst zijn werk zelf in de traditie van negentiende-eeuwse Friese volkskundigen als de gebroeders Halbertsma en Waling Dijkstra. Vooral, omdat het mede steunt op het optekenen van zaken uit de volksmond en de studie ter plaatse. Kort voor de oorlog komt hij in contact met de Groninger hoogleraar germanistiek, prof. J.M.N. Kapteyn, tevens

bestuurslid van de Fryske Akademy. Deze zal in de komende jaren een belangrijke rol in zijn leven innemen. Kapteyn schrijft een inleiding voor het eerste deel van Van der Molens *Fryske Sêgen*, dat in 1939 verschijnt. Met deze vergelijkende sagekunde maakt hij direct naam in volkskundige kring. Kapteyn, die nog op hoge leeftijd zal toetreden tot de SS, benoemt Van der Molen in oktober 1941 tot betaald secretaris van de dat jaar opgerichte 'Stichting Saxo-Frisia', een onderafdeling van de Volksche (later Germaansche) Werkgemeenschap. Van der Molen krijgt de mogelijkheid zich bijna volledig aan volkskundig werk te wijden. De eerste drie oorlogsjaren zijn vruchtbare jaren. Tussen 1940 en 1943 komen nog drie delen *Fryske Sêgen* uit; in 1941 verschijnt *De Friesche kalenderfeesten*. Daarnaast publiceert hij een drietal boeken over boerderijtypen: *Het Drentsche boerenhuis en zijn ontwikkeling*, *Het Saksische boerenhuis in Zuidoost Friesland* en *Het Friesche boerenhuis in twintig eeuwen*.

In september 1941 spreekt hij over het Nederlandse boerenhuis, temidden van de grootheden van de 'volkse' heemkunde op het Troelstraord te Beekbergen. Vanzelfsprekend vindt men talloze bijdragen van zijn hand in de Saxo-Frisia-organen *Het Noorder Land* en *It Fryske Folk*. Hij schrijft tussen 1940 en 1944 vele bijdragen voor het prachtig geïllustreerde populair-wetenschappelijke blad *Hamer*. Ook in

op een fietstocht eens het aantal blondharige en blauwoogige jonge en oude Friezen te tellen, hij zal dit grif inzien'. Dat betekent echter niet, dat hij de donkere bevolkingselementen in de Wâlden minderwaardig of minder Fries zou vinden.

Oeroude zinnebeelden

Dergelijke zaken komen aan de orde in het prachtig uitgegeven fotoboek met teksten *Friesland Friezenland*, dat van der Molen samen met ir. W.F. van Heemkerck Düker, in opdracht van de Volksche Werkgemeenschap, samenstelde. Het boek wordt door prof. Jan de Vries aangeprezen, omdat het laat zien 'welk een prachtige volkskracht hier veilig bewaard is gebleven'. Fries is het hele kustgebied tot aan Denemarken. Men vindt er de Katwijkse vissersdochter en de Groninger dijkwerker naast Nederlandse en Duitse Friezen; jongens uit Oost- en Westfriesland zijn 'van eenen bloede'. Ook op andere plaatsen vindt men volkse symboliek. Bloed respectievelijk bodem worden verbeeld in een jongensportret en een foto van het boerenland. Het hakenkruis komt voor op een benen kam uit de terp van Morra: 'Oeroude zinnebeelden handhaafden zich tot in onzen tijd'.

Het boek wordt nadrukkelijk ingekaderd door een nawoord van de Zwolse geschiedenisleraar dr. Johan Theunisz, voorzitter van de Werkgemeenschap: 'Dit boek wilde doen zien, dat men nimmer een Germaansch volk, in dit geval het Friesche, kan losmaken uit zijn omgeving, omdat het immers met zijn land binnen het raam van het Groot-Germaansche Rijk aan de Germaansche broedervolken verbonden is, historisch, geografisch, cultureel, en bovenal door de banden van het bloed, die zoo ergens, dan toch wel het meest in de meeste Noordelijke gewesten van de Nederlanden op hun hooge waarden worden geschat.'

Inkadering en opvattingen

Van der Molens opvattingen over Friesland zijn bepalend voor wat in zijn ogen 'volks' moet inhouden. Ze zijn weliswaar verwant aan bepaalde nationaal-socialistische opvattingen, maar stroken daar toch niet volledig mee. In zijn visie op het Groot-Germaanse worden de Friezen als een apart volk beschouwd, hetgeen beslist niet overeenkomt met de politiek van het nazi-regime. Hij zal daarmee in conflict komen, wanneer hij Duitse maatregelen op het terrein van de amateursport als 'folslein ûnnedich en

folslein ûnfolksk' karakteriseert.

Van der Molen is niet één van degenen die op pad gaat om in motieven op koekplanken en grafschriften runtekens te zoeken als overblijfselen van een Germaanse oer-religie. Waar gaat het hem wel om? 'In een betrekkelijk kleine ruimte vindt men een karakteristiek *Volkstum*', meent Van der Molen. Maar veel daarvan is niet typisch Fries, en treft men in een iets andere vorm ook elders in het Germaanse gebied aan. In later jaren zou hij dit gebied verruimen: 'Wat lang als eigen en nationaal werd opgevat, is op zijn minst West-Europees, vaak Europees en soms zuiver internationaal'. De Skotse Trije draagt dit in zijn naam al uit, de 'foartsjimerije' is het second sight van de Schotten, de Bierpsalmen uit de Wâlden zijn overgenomen uit oud-Nederlandse liederenboekjes, en de oudste vorm van het Friese boerenhuis komt langs de hele Noordzeekust voor.

Liefde voor de stof en Friesland

Na enkele jaren getroffen te zijn door een publicatieverbod, pakt Van der Molen het oude spoor weer op, nu ontdaan van het ideologisch kader. Simplistische tegenstellingen (stad/platteland, Fries/niet-Fries) komen in zijn werk niet meer naar voren en het oog blijft ook over de Tjonger gericht. Wanneer het grotere werk uit de jaren dertig en veertig wordt ontdaan van die ideologische invloeden, blijkt het baanbrekend te zijn geweest. Het geheel van zijn rijke oeuvre, heeft de ontwikkeling van de regionale geschiedenis in Friesland en vooral de volkskunde een stap vooruit gebracht.

De toekenning in 1968 van de Halbertsmaprijs voor Friese geschiedenis en heemkunde voor zijn (ook al weer talrijke) publicaties van de laatste vier jaar was niet onomstreden. Gedeputeerde Staten hebben gearzeld. Maar dat ds. Kalma, toch een van de gezichten van het zuiverende Friesland in 1945, optreedt als voorzitter van de jury, maakt duidelijk dat diens verleden geen reden was, hem nu niet openlijk de erkenning te geven voor zijn vele werk op historisch en volkskundig terrein. 'Yn al dat sneuperswurk sit it wittenskiplike mar ek de leafde ta de stof. En de leafde ta Fryslân', aldus Kalma. Waarmee weer de tonen klinken van de Friese slaager van Sytze Jan van der Molen: 'Dat alles is Fryslân foar my'.

Johan Frieswijk

Studiepunten uit Franeker

Onlangs verscheen een lijvige bibliografie van disputaties gehouden aan de universiteit van Franeker, met als titel *Auditorium Academiae Franekerensis*. Wat is het nut van een dergelijk naslagwerk? Enkele voorbeelden

Balthasar Bekker (1634-1698), de bekende bestrijder van het bijgeloof, liet zich als jong student op 8 maart 1653 aan de universiteit van Franeker inschrijven, en wederom, blijkbaar na een korte onderbreking, op 3 maart 1654. Dankzij het door Kalma uitgegeven *Classis-boek Franeker 1636-1658* weten we wanneer hij zijn studie afsloot: op 10 september 1655 legde Bekker zijn kerkelijke examens af en vanaf dat moment was hij als predikant beroepbaar. Maar nog éénmaal keerde Bekker terug naar de collegezalen om de kroon op zijn studie te zetten. Op 25 mei 1665 promoveerde hij tot doctor in de theologie.

Gedrukte sporen

Zulke gegevens over het begin en de officiële afsluiting van een studie kunnen we ontleen aan het Franeker *Album studiosorum* en aan het *Album promotorum*. Beide zijn in druk verschenen, respectievelijk in 1968 en in 1972, en zijn dus eenvoudig te raadplegen. Lastiger is het om te achterhalen hoe Bekker werkelijk zijn studiejaren te Franeker ingevuld heeft. Vele malen zal hij naar de gehoorzalen getogen zijn om er colleges te volgen. Maar welke colleges heeft hij gevolgd, en bij welke docenten? Wat waren de besproken onderwerpen en met welke studenten legde hij contacten? Om op dergelijke vragen een antwoord te geven, ontbreken vaak de nodige (auto)biografische documenten: persoonlijke ervaringen van de doorsnee predikant of raadsheer zijn in de oceaan der geschiedenis verloren gegaan. Maar soms hebben de studenten toch hun sporen in de geschiedenis - letterlijk - gedrukt. In zo'n geval kan het *Auditorium* uitkomst bieden.

In ons voorbeeld van Bekker blijkt dat hij een disputatie over Christus' priesterlijke taak verdedigd heeft bij professor Nicolaas Arnoldus, opgenomen in diens bundel *Religio sociniana* (1654). Dit gegeven, dat tot op heden vrijwel

onopgemerkt is gebleven, is juist daarom zo opmerkelijk omdat Arnoldus ruim vijftien jaar later zich tot een van Bekkers felste tegenstanders zou ontpoppen. Uiteraard roept zo'n gegeven weer nieuwe vragen op, die vervolgens weer noodgedwongen onbeantwoord blijven: wat is er mis gegaan in de relatie tussen de hoogleraar en zijn leerling? Tevens vinden we in het *Auditorium* dat Bekker tweemaal gedichten gedichten geschreven heeft, al even onbekend: voor de hoogleraar in de rechten J.J. Wissenbach in 1654 en voor de student Gerardus Bramius bij diens promotie in 1655. Verder lezen we dat een tweetal originele exemplaren van Bekkers proefschrift uit 1665 teruggevonden is in Nederlandse bibliotheken, en dat in 1670 de theologische faculteit van de universiteit (onder aanvoering van prof. Arnoldus) zich tegen een net verschenen boek van Bekker keerde. Een bibliografie als deze biedt dus enig inzicht in de studiekeerperiode van een bekende Nederlander toen.

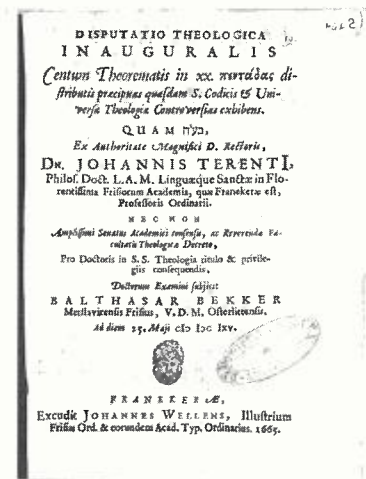
Belangrijk materiaal

Deze bibliografie staat niet alleen ten dienste van onderzoek naar studenten, zoals in het hierboven beschreven voorbeeld, maar biedt tevens inzicht in de opvattingen van de docenten. Wat leerden zij hun studenten, welke onderwerpen waren populair? En hoe gebeurde deze kennisoverdracht? Disputaties waren oefeningen met een didactisch doel, waarbij een gedrukte tekst centraal stond, door een student onder toezicht van een hoogleraar verdedigd tegenover kritiek van medestudenten. De studenten maakten zo zich niet alleen de lesstof eigen, maar ze leerden ook formuleren en debatteren - een combinatie van scriptie en werkcollege dus. Uiteindelijk was echter de hoogleraar verantwoordelijk voor het geheel. Tijdgenoten erkenden het belang van het disputeren. De Franeker universiteit biedt enkele sprekende voorbeelden van hoogoplopende twisten ontstaan uit het academisch bedrijf: een disputatie van Thomas Parker onder prof. Maccovius uit 1617 leidde tot een hevig debat op de Synode van Dordrecht, en het proefschrift van Pibo Smit uit 1749 had zo'n juridische lading dat het zelfs verboden werd. Kortom, met dit naslagwerk is het mogelijk een goed beeld te krijgen van het disputeren aan een Nederlandse universiteit: het belang, de frequentie, de verdeling over de vakgebieden, ijverige en "stille" professoren, hun onderwerpen en

specialismes, studieroutes van studenten, vriendenclubs enz. Gedrukte disputaties dienden vaak nog een ander doel. Vaak waren studenten afhankelijk van geldschietters om hun studie te bekostigen. Dat kon de overheid zijn die beurzen verstrekke, maar het konden ook verwanten, vrienden of beschermheren zijn, die giften beschikbaar stelden. Zeker wanneer men van verre kwam, diende een disputatie in druk mee teruggenomen als een bevestiging achteraf van getoonde ijver - concrete studiepunten voor de genoten beurs als het ware. Vaak werd het boekwerkje deemoedig opgedragen aan de maecenasen, waardoor ons weer een blik in de achtergrond van de student geboden wordt. Genealogen kunnen zo gewezen worden op onvermoede familiebanden.

Verspreid en vergeten

Heeft men het belang van dergelijke geschriften erkend, dan blijkt dat het opsporen ervan verre van eenvoudig is. Allereerst omdat overgebleven exemplaren verspreid zijn over geheel Europa. Dit hangt samen met het toenmalige studiegedrag: studenten maakten lange reizen langs vele universiteiten in verschillende landen, de zgn. *peregrinatio academica*, daartoe in staat gesteld door het gebruik van het Latijn als de uniforme wetenschappelijke taal. De relatief kleine universiteit te Franeker genoot met name gedurende de 17de eeuw in geheel protestants Europa een grote faam. Studenten uit Hongarije of de Palts togen naar de Republiek om er hun studie af te ronden; vanuit de Nederlanden gingen studenten naar bijvoorbeeld Padua of Bazel om er een graad te verwerven. De geografische mobiliteit van de studenten verklaart hoe het komt dat al dit drukwerk over bibliotheken in geheel Europa verspreid raakte. Het is dan ook niet verwonderlijk dat van een in Franeker verdedigde disputatie het enig bekende exemplaar aanwezig is in een Hongaarse of Poolse bibliotheek. Vandaar dat de vindplaatsen vermeld zijn. Vervolgens stuit men op een tweede probleem: de veelal stiefmoederlijke behandeling van dit materiaal in wetenschappelijke bibliotheken. Men beschouwde het als gelegenheidsdrukwerk, ten dienste van het onderwijs of om formeel een academische graad te verwerven, waardoor de ontsluiting vaak gebrekkig is. Omdat in de bibliografie veel ongecatalogiseerd materiaal is opgenomen, worden tevens signalen vermeld.

Het proefschrift, waarop Balthasar Bekker in mei 1665 de graad van doctor in de theologie behaalde aan de universiteit van Franeker. Hij promoveerde op 100 stellingen die de gehele gereformeerde leer omvatten (Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

Franeker 'gehoorzaal'

Bij mijn weten is er van geen enkele andere binnen- of buitenlandse universiteit een dergelijk overzichtswerk verschenen. Deze bibliografie beoogt geheel "Franeker" te omvatten: alle docenten, van alle vier faculteiten - theologie, rechten, medicijnen en artes - en over de gehele periode dat er te Franeker hoger onderwijs werd gegeven - aan de Academie van 1585 tot 1811 en aan het Athenaeum van 1816 tot 1843. En niet alleen redevoeringen en disputaties, ook ander drukwerk waarin zich het academisch leven weerspiegelt is ruimschoots opgenomen. Het zijn alle drukwerken gericht tot een academisch gehoor, dat zich om uiteenlopende redenen kon verzamelen in een academische gehoorzaal; het Latijnse woord *auditorium* is een aanduiding voor zowel het gehoor der toehoorders als de gehoorzaal waarin dezen zich verzamelen. Zoals ooit de Franeker professoren en studenten, zo moeten nu historici hun weg vinden naar het *Auditorium Academiae Franekerensis*.

Jacob van Sluis

F. Postma & J. van Sluis, *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums von Franeker, 1585-1843*. Leeuwarden: Fryske Akademy, 1995, 706 blz., Prijs f 125,- (Leden en stipers f 115,-)

Fergriemd Fryslan

Rudige rekreaasjevilla's

De fotograaf stiet op in karakteristyk plak (Ypekolsgea) yn de Lege Midden fan Fryslân, of better sein yn 'e Súdwesthoeke, justjes noardlik fan de Fokkesleat. Dizze sleat foarmet by âlds de grins tusken Wymbrits de iene kant oer en it Noardwâldemer part fan Himmelumer Aldefurd en Gaasterlân oan de oare kant. De Fokkesleat is it restant fan in âlde tijstream dy't fanút de omkriten fan Nijhuzum oan de Sleattemermar ta rûn. As begrinzing tusken twa ferkavelingsrjochtingen wie er útsoarte besûnder gaadlik as grite-nijgrins. Yn de fierte sjogge wy de nije rekreative ûntjouwing by Wâldsein; in hel ljochtsjende driging oer it troch de lette hjerstskyn bestriele âlde kultuerlân.

Sakjend fean

De Lege Midden wurdt almeast kenmerke troch feanboaiems, fakentiden bedutsen mei in tin laachje klaai. It grutste part fan it gebiet waard fanôf de Karolingyske tiid yn kultuer brocht. De needsaaklike ûntwettering late ta it graven fan guon sleatten dy't fanút de terregebeten yn lange streken opswette(n) it - doe noch - heechfean yn. Dy heechfeansompe rekke begroeid mei struken en lytse beammen en dêrfandinne oantsjut as 'wolden' of wâlden. It eartiidske karakter wurdt mei oanjûn troch âlde en nije toponimen as Ygewâlden, Kolderwâlde, Ferwâlde en Wâldsein. De bewenning konsintrearre him op 'e koppen fan de kavelen en skode mei it sakjen fan it heechfean ta leechfean en in dêrtroch

tanimmende wetteroerlêst fjirder it feanlân yn. Pleatsen dy't ornaris op deselde hichte stienen, foarmen sa streek- of rigedoarpen, heaks op de ferkavelingsrjochting. Yn de tolfde ieu hie dizze kolonisaasje foar it grutste part syn beslach krigen. De nei alle gedachten âldste oarkonde dy't op it Ryksargyf bewarre wurdt (1132) neamt nêst kapellen op bygelyks it sân en de balstienliem fan Gaasterlân ek guon tsjerken yn dizze feanige geaën: Gersmere (De Gaastmar), Eddeswald (Idzegea), Aldekerke (Aldegea), Hagekerke (Heech) en Ipekeldekerke (Ypekolsgea). Tsjerken of kapellen dêr't it kleaster fan Sint Eal te Starum it patronaatsrjocht oer hie. Guon fan dy boere-doarpsmienskippen wiene yn de achttjinde ieu te lyts om it tsjerkegebou te ûnderhâlden. Nei fersal en ôfbraak waarden de tsjerkjes meastentiids fersongen troch klokkestuollen, lykas dy fan Ypekolsgea, dy't net sichtber, yn de beammen rjochts, oan de Sudersêwei fan Wâldsein nei Balk stiet.

Ynpoldering

It lân op de foargrûn toant it fan de measte waardfeangrûnen yn Fryslân bekende bulterige byld, it saneamde skalter. Skalter is wer it gefolch fan it horizontale krimpen fan it spjalterfean, feanmoasfean dat út ferskate tinne laachjes bestiet, dy't op elkoar lizze as de blêden yn in âld foliant. De romte dy't dêrby frijkaam, is opfolle mei klaai, mar de hurde feanbulten binne, as se alteast net egalisearre

binne, noch hieltyd yn it fjild te sjen. De krite tusken de Hegemer- en Sleattemermar is al ier (1773) - dochs soks fernûvert jin sjoen syn lege lizzing net - ynpoldere en bemeald troch wynmûnen. Yn 1902 waard oer dizze grûnen it wetterskip 'De Indijk' oprjochte.

Plomp foarbyld

Oan no ta hie al dat yngripen fan de minske yn dit lânskip fan nei de Hege Midsieuwen gjin grutte gefolgen foar it oansjen. Dat is wyls hurd feroare. De by âlds kleare kimen en wiide fierten meitsje it Lege Midden en de Súdwesthoeke, dy't al te krijen hawwe mei de grutste rekreative druk op it fêstelân fan Fryslân, ekstra kwetsber foar allegearre neimoadrige bouwurken. De lêste 'hype' hat de foarm fan parken fol mei rekreaasjevilla's oan nijgroeven wetterkes en fivers, yn itjinge al in wetterrike krite is. It villapark 'Waterwende' by Wâldsein is mei syn hûnderten villa's ien fan de plompste foarbylden fan dit 'nije bouwen'. It is goed jin te realisearjen dat it plak dêr't dizze foto naam is, op goed twa en in heale kilometer fan 'Waterwende' ôfleit. Yn it marregebiet binne op it stuit nochris 2000 rekreaasjevilla's yn oanbou, resp. yn 'e plenning. Noch efkes en de 'Waterwende's' meitsje, dat in digerjend each gjin kant mear út kin yn it Fryske lânskip.

Meindert Schroor

(foto: Klazien Schroor)

Archeologische Monumentenzorg

Heeft het Friese verleden wel een toekomst?

De archeologie van Friesland is momenteel volop in beweging. Niet alleen gaat het goed met het wetenschappelijke onderzoek, ook aan de bescherming van het bodemarchief wordt volop gewerkt. Reden om in *Fryslân* plaats in te ruimen voor een aparte rubriek over de Friese archeologische monumentenzorg. Het streven is om per aflevering aandacht te schenken aan een actueel archeologisch item. Deze eerste aflevering dient als algemene inleiding tot de serie.

Lofzang

Zo rond de jaren zeventig stond de Friese archeologie op een laag pitje. Hoewel de toenmalige provinciaal-archeoloog verwoede pogingen ondernam om de archeologie op een aanvaardbaar peil te brengen, werd de achterstand ten opzichte van de onderzoeken elders steeds evidentier. Bij gebrek aan mankracht was het vrijwel onmogelijk om onderzoekslijnen te continueren en werden archeologische bronnenpublicaties zeldzaam. Belangrijke minpunten waren tevens het ontbreken van projectmatig en interdisciplinair onderzoek, zowel te velde als aan het bureau. Evenmin was het mogelijk om op bestuurlijk vlak een consistent archeologisch beleid van de grond te krijgen. Pogingen om in Leeuwarden of zelfs in de elf steden gezamenlijk een stadsarcheoloog aan te stellen mislukten en veel archeologisch waardevolle terreinen kregen niet de gewenste bescherming. Sinds de jaren tachtig is echter een opgaande lijn te bespeuren. Momenteel gaat het naar verhouding zelfs goed met de Friese archeologie. Vooral in het terpengebied is recentelijk grote vooruitgang geboekt. Het terpenonderzoek is snel op weg zich na een zwakke periode te rehabiliteren. Met betrekking tot veldwerk, wetenschappelijke publicaties en bestuurlijk beleid zijn heden dan ook verheugende mededelingen te doen. Vrijwel een ieder die in terpenonderzoek geïnteresseerd is, kent de twee grote opgravingen te Oosterbeintum (1988-1989) en Wijnaldum (1991-1993). Met hun omvang, organisatiestructuur en hun resultaten luidden beide opgravingen een nieuwe fase van het Friese terpenonderzoek in. Ook met kleinere opgravingen werden

goede resultaten bereikt. Zo bracht de opgraving te Wommels een schat aan gegevens aan het licht over de oudste kweldebewoners. En enkele weken geleden werd in Leeuwarden een opgraving aan de Minnemastraat afgerond die van belang is voor onze kennis van dit in de middeleeuwen reeds belangrijke regionale centrum. Naast deze opgravingen zijn tal van kleinere verkenningen uitgevoerd, weliswaar met wisselend succes, maar toch! Belangrijk is ook dat sinds 1992 in opdracht van de provincie de terpen opnieuw geïnventariseerd worden. Over dit project dadelijk meer.

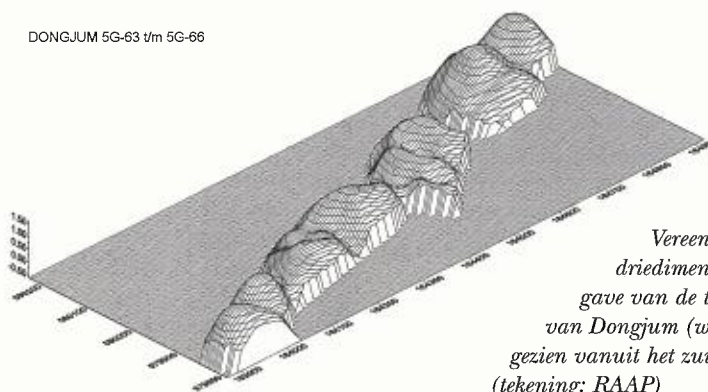
Inter-disciplinair

Er verschijnen nu met regelmaat publicaties over Friesland's oudste verleden, publicaties die men lange tijd node heeft gemist. Deze verbetering begon omstreeks 1988, in welk jaar *Terpen en Wierden* verscheen, een bundel over de archeologie van de Fries-Groningse kleistreek. Sindsdien is er weer beweging gekomen in de Vereniging voor Terpenonderzoek, is een nieuwe terpenlijst gepubliceerd, verschenen over de vroeg- en vol-middeleeuwse ontwikkelingen zelfs twee dissertaties en werden tal van artikelen geschreven. Belangrijk daarbij was dat men nieuwe, uitdagende stellingen of hypothesen niet uit de weg ging. Men denke hierbij aan ideeën over de Friese koningen, die, overigens niet zonder risico, weer leven in de brouwerij brachten. Het eind van de publicatiestroom is nog lang niet in zicht. Zo is het inheemse terpenaardewerk uit de ijzertijd en de Romeinse tijd op dit moment nog onderwerp van een bijna afgerond promotie-onderzoek en worden de vroeg-middeleeuwse metaalvondsten systematisch bestudeerd. Daarnaast geven natuurlijk de opgravingen die zijn uitgevoerd vol-

doende aanleiding de pen ter hand te nemen. Binnenkort zal bijvoorbeeld het onderzoek naar het vroeg-middeleeuwse grafveld van Oosterbeintum verschijnen en wordt het eerste deel van het wetenschappelijke verslag van de opgraving te Wijnaldum verwacht. Wat opvalt is dat de studies in vergelijking met vroeger veel gespecialiseerder en meer interdisciplinair zijn. Dit komt omdat bij de uitwerking van de opgravingsgegevens zelf, steeds meer specialisten worden betrokken, waardoor een veelzijdiger en genuanceerder beeld van het verleden begint te ontstaan. De gravende archeoloog staat niet meer alleen. Steeds vaker vormt hij rond zich een team van specialisten. Er zijn zelfs plannen om het onderzoek naar de tijd van het 'Friese koninkrijk' (het Wijnaldum-onderzoek) in nog breder, dat wil zeggen nationaal en wellicht zelfs internationaal verband voort te zetten. Kortom, er zit weer vaart in de Friese archeologie en vooral: het onderzoek verkeert niet langer in een isolement.

'Bescherming op Maat'

Ook op beleidsmatig terrein vindt vernieuwing plaats. Dat deze broodnodig is, weet men al langere tijd. Het gaat namelijk niet goed met de archeologische terreinen in Friesland. Nieuwbouw, ruilverkaveling, egalisatie en diepploegen, om enkele factoren te noemen, voerden openlijk en stelselmatig aanslagen uit op de erfenis die onze voorouders in de bodem hebben achtergelaten. Maar in 1991 bleek dat de situatie zelfs ernstiger was dan ingeschat. De opgraving te Wijnaldum toonde namelijk aan dat ook sluipende vormen van aantasting als ploegen, erosie door regen en wind en ontwatering een aanzienlijke bedreiging konden vormen en dat zelfs de officieel geregistreerde archeologische monu-

menten de afgelopen tijd niet heel-huids doorgekomen waren. Sindsdien onderneemt de provincie een serieuze poging om een eigen provinciaal-archeoloog aan te stellen, die als opdracht krijgt de Friese archeologie beter te structureren en de bescherming van het Friese erfgoed te verbeteren. Tevens startte de provincie het project *Bescherming op Maat*. Dit project wordt sinds september 1992 uitgevoerd door de stichting *Regionaal Archeologisch Archiverings Project (RAAP)*, die speciaal voor dit project in Leeuwarden een vestiging opende. Doel van het project is allereerst de terreinen die op de Archeologische Monumentenkaart van 1984 staan, opnieuw te waarderen. Van de terreinen die nu zijn onderzocht, liggen de meeste in Noord-Westergo (zie kaartje). Ook is voorzien in de waardering van een beperkt aantal 'nieuwe' terreinen, aangezien de Monumentenkaart van 1984 onvolledig is. Tevens is en wordt onderzocht op welke beleidsmatige wijze, dat wil zeggen met behulp van wetten en regelingen, de waardevolle terreinen voor de toekomst veiliggesteld kunnen worden. Daarbij staat de vrijwilligheid van de huidige eigenaren en gebruikers voorop. Er wordt vanuit het project dan ook veel aan voorlichting gedaan. Tevens is voor de provincie zelf een archeologisch werkprogramma samengesteld. Dit programma verkeert nog in concept-vorm en dient nog intern te worden bediscussieerd, maar zal, samen met de grote hoeveelheid informatie over de afzonderlijke terreinen, voor de toekomstige provinciaal-archeoloog een goede handleiding zijn bij de poging het Friese bodemarchief van de totale ondergang te redden. Vanuit het project worden bovendien tal van acties ondernomen die betrekking hebben op zeer actuele knelpunten. Zo zijn bijdragen geleverd aan bestemmingsplannen en zijn kleine archeologische veldverkenningen uitgevoerd,

onder andere op verzoek van de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek en diverse Friese gemeenten. De gegevens die in het kader van dit uitgebreide project zijn en worden verzameld, zijn overigens niet alleen van belang voor het beleid van het openbaar bestuur, maar zullen ook van belang zijn voor het wetenschappelijk onderzoek. Zo gaan de rapporten een gedetailleerde terpenatlas vormen die, net als de metalen voorwerpen en de vele scherven die tijdens veldwerk zijn geborgen, ongetwijfeld de aandacht van de specialisten zullen trekken.

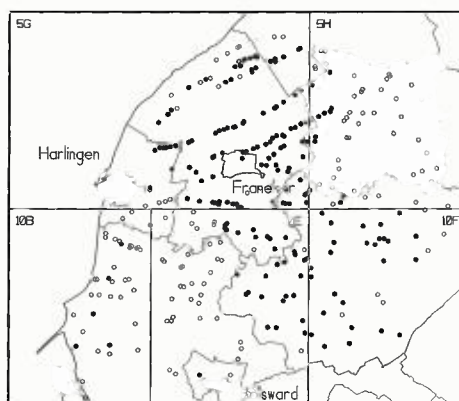
Enige kritische noten

Het gaat dus goed met het terpenonderzoek, maar de vraag is wat er in vergelijking met de jaren zeventig nu werkelijk veranderd is. Ik stel deze vraag, omdat ik de groei graag gecontinueerd wil zien en omdat ik meen dat hij die de oorzaak van zijn voorspoed kent, zijn overlevingskansen kan vergroten. De laatste jaren overziend kan ik niet een duidelijke oorzaak voor de plotse bloei aanwijzen. Laat ik het houden op een gelukkige samenloop van omstandigheden. Belangrijk was in ieder geval dat de terpen de interesse verwierven van een aantal archeologen. Onder hen waren jonge onderzoekers die veel tijd voor hun onderzoek konden vrijmaken. Zij profiteerden van elkanders inzet en konden ook oogsten wat voorgangers hadden gezaaid. Geïnspireerd door hun inzet, maar ook doordrongen van de ernst van de situatie, begonnen bestuurders dit nieuw elan te ondersteunen. Door de media steeds intensief voorgelicht, raakte ook de Friese bevolking meer en meer betrokken. Het begon er opeens zelfs op te lijken dat het met het Friese erfgoed nog allemaal goed kon komen. Maar om tot een realistisch oordeel te komen, is het nodig om behalve de successen ook de minder goede pun-

ten naar voren te brengen. Kenmerkend voor de recente opbloei is dat deze vrijwel uitsluitend betrekking heeft op het terpenonderzoek. Met andere woorden: de studie naar de steentijd bijvoorbeeld is er de afgelopen tijd veel minder goed van afgekomen. Om dit voorbeeld door te trekken: in het geval van de steentijd-archeologie wordt momenteel een zware wissel op hobby-archeologen getrokken. De successen die zij boeken worden vrijwel uitsluitend in de vrije tijd gerealiseerd. Ook het terpenonderzoek leunt sterk op de inzet van vrijwilligers en daaronder versta ik niet in de laatste plaats ook de wetenschappelijk opgeleide archeologen met wachtgeld of zij die hulp verlenen naast hun eigenlijke werk. Een ander zwak punt is dat om logistieke en/of financiële redenen noodonderzoek vaak niet mogelijk is en tal van vondsten ongeregistreerd blijven. En wat voor wetenschappelijk onderzoek gezegd is, gaat ook vaak op voor beleid. Maar al te vaak krijgt archeologisch beleid bij wijze van spreken gestalte op vrijdagmiddag wanneer een persoonlijk geïnteresseerde ambtenaar bereid is wat energie te besteden aan wat anderen oude rommel noemen. De bloei is dus kwetsbaar. Juist omdat er zoveel vrijwilligheid in het spel is, is nauwelijks te voorspellen hoe de situatie over een jaar of tien zal zijn. Ook om andere redenen is een zekere bezorgdheid gerechtvaardigd. Zo staat op de betrokken universiteiten de archeologie van Noord-Nederland onder druk. Bovendien is er vaak geen geld voor de uitwerking dan de publicatie van het veldwerk. De wijze waarop het project *Bescherming op Maat* na juli volgend jaar zal worden voortgezet is nog onduidelijk. Onbekend is ook of de provincie er daadwerkelijk in zal slagen de Friese archeologie structureel te voorzien van het professionele kader dat beleidsmatig en wetenschappelijk zo nodig heeft. Er moet dus echt wat aan gedaan worden om de zaak gaande te houden. Blijft actie achterwege, dan is het niet ondenkbaar dat met het aanbreken van de eenentwintigste eeuw voor de archeologie de jaren zeventig terugkeren en veel archeologische terreinen onbestudeerd verloren gaan. Om dit te voorkomen is het nodig dat de archeologische initiatieven om het Friese landschap beter te leren kennen en te beheren steun ontvangen uit alle lagen van de samenleving.

Gilles J. de Langen

Het project 'Bescherming op Maat'. Lopend onderzoek naar de terpen van Westergo. De open cirkels vertegenwoordigen de terreinen die in de periode 1992-1996 door RAAP worden onderzocht. De terreinen die al onderzocht zijn, staan zwart aangegeven (tekening: RAAP)

A-BE, A-BE, A-BE

SC Heerenveen is al 75 jaar een fenomeen in sportend Friesland, reden voor een gedenkboek. De voetbalvereniging uit het Friese Haagje dankt haar bekendheid niet in de laatste plaats aan een ander fenomeen: één van de grote drie uit de Nederlandse voetbalhistorie, Abe Lenstra. Het nieuwe stadion van de voetbalclub kreeg zijn naam mee en werd gelijk maar geopend met het grootste theaterspektakel dat ooit in Friesland werd opgevoerd. De ontrafeling van een eigentijdse Friese legende..

Op 31 maart 1940 maakte Abe Lenstra op negentienjarige leeftijd in het Stadion Feijenoord te Rotterdam zijn officiële debuut in het Nederlands elftal. Dat gebeurde in een wedstrijd tegen Luxemburg en het was de eerste keer dat een Fries het oranjeshirt mocht aantrekken. Het grote talent uit Heerenveen scoorde na tien minuten de openingstreffer, maar Nederland verloor wel met 5-4. De reacties in de pers waren niet mals, toen ook al niet. Alleen het spel van Abe Lenstra kon er mee door. Volgens ir. Ad van Emmenes was hij de beste man van het veld geweest. Drie zondagen later stond de jonge Fries weer opgesteld in Oranje voor de wedstrijd tegen België in het Olympisch Stadion te Amsterdam. Het elftal was op maar liefst zeven plaatsen gewijzigd. Naast 'linksbinnen' Abe behielden alleen de drie Feijenoordspelers doelman Adri van Male en de kanthalfs Bas Paauwe en Arie de Vroet hun plaatsen. De wedstrijd werd met 4-2 gewonnen en trainer Glendenning ging na afloop op de schouders van de spelers. Abe deelde echter niet in de feestvreugde. Hij had heel matig gespeeld omdat een medespeler hem in die wedstrijd voor van alles had uitgemaakt. Abe zelf, jaren later: "Ik had nog geen bal aangeraakt toen meneer begon te schelden op Friesland. Dat moeten ze bepaald niet doen, want er is geen land zo mooi als It Heitelân. (...) Zodra ik de bal veroverd had schreeuwde hij al: "Hier die bal! Naar mij toe! Jij kan d'r toch niks van!" Bij een volgende gelegenheid schold hij me uit voor 'lelijke boer' en 'grote sufferd'. (...) Die hele wedstrijd werd voor mij een obsessie. Binnen een half uur had die vreselijke vent mij volkomen stuk gescholden." Eigenlijk wilde Abe van het veld lopen, maar meende dat toch niet te kunnen doen tegenover de duizenden op de tribunes, onder wie prinses Juliana en prins Bernhard. Die 'vreselijke vent' was de Feijenoorder Leen Vente. Deze rechtsbinnen, een vedette in zijn nadagen, was na de ramp tegen Luxemburg

weer eens teruggehaald. In de befaamde Holland-België van 1934 (uitslag 9-3, met de befaamde snoekduik van Bep Bakhuys) had Vente vijf goals gemaakt. Met die vent speel ik nooit weer, zo had Abe zijn intimi toevertrouwd. Dat hoefde ook niet, want kort daarna was Nederland bezet, bleek Vente zijn laatste interland te hebben gespeeld en zou Lenstra vanaf 1946 nog 45 keer in het Nederlands elftal spelen.

Volks en vals bescheiden

De vete met Vente wordt ook verhaald in het onlangs verschenen *Een pompeblêd als voetbalhart. 75 jaar Heerenveen 1920-1995*, het jubileumboek van Friesland's meest roemruchte voetbalclub uit het Friese Haagje. Het met smaak en kwaliteit maken van dit soort boeken is een vak apart. Vaak wordt de lezer van zo'n 'prachtig naslagwerk' immers getraceerd op een lawine van uitslagen, ranglijsten, opstellingen, doelpuntmakers en elftalfoto's. Een knullige compositie en een houterige schrijfstijl doen vervolgens de rest om het boekwerk snel in de vergetelheid te brengen. Het door Albert van Keimpema samengestelde en geschreven *Een pompeblêd als voetbalhart* is evenwel een aangename uitzondering. De auteur heeft zich goed in het verleden van de club verdiept, vulde zijn achttien hoofdstukken aan met levendige korte en langere biografietjes van spelers, trainers en bestuursleden, en heeft een goed oog voor de commerciële grondslagen van de huidige successen van de club. Belangrijk is verder dat Van Keimpema maat weet te houden met zijn liefde voor Heerenveen en inziet dat die club behalve "volks, gek, plezierig, daadkrachtig" ook "vals bescheiden" is. Het boek bevat aandoenlijke passages. Deze betreffen overigens veel meer de tragiek van de individuele sportman dan grote manifestaties van het (vaak goed doordachte en geplande) wijgevoel, zoals de massale uittocht recentelijk van supporters naar de Rotterdamse Kuip voor wedstrijden

tegen SVV en Ajax. Die tragiek komt bijvoorbeeld fraai naar voren in de interviews met de linksbuiten-in-Abe's-tijd Germ Hofma - geen van zijn medespelers feliciteerde hem met zijn uitverkiezing voor Oranje; en met de Jouster Henk Zoetendal, die met recht een grote naam in de historie van Heerenveen wordt genoemd en in het voorjaar van 1974 op slinkse wijze door trainer Zalai en enkele bestuursleden op een zijspoor was gezet. Het boek kent maar liefst vier inleidingen, hetgeen wat al te veel van het goede is, waaronder een vreselijk overbodig stuk van Kees Jansma (quasi-literair en geforceerd humoristisch, erger kan haast niet). Daar staat dan weer tegenover dat Jopie Huismans ontroerende tekening van Abe's voetbalschoenen omslag en titelblad van het boek siert. Jammer blijft dat het door Frans Ram gemaakte, zeer geslaagde bronzen beeld van Us Abe (aanzettend voor een dribbel, bal aan de buitenkant van de rechtervoet), dat vóór het naar hem vernoemde stadion staat, niet in zijn geheel op een aparte foto te zien is.

Beeld, verhaal en identiteit

Hoe men het ook wendt of keert, Abe, en evenzeer de mythe- en legendevorming rond zijn persoon, is ook weer de spil geworden waar dit jubileumboek om draait. Dat de Abe-legende, de verhalenschat over een voetballend mirakel, leeft, bleek ook uit de opvoering door Tryater van het 'theater- en voetbalspektakel' *Abe!*, die in september vier maal plaatsvond in het Abe Lenstra Stadion. Door een aantal sleutelmomenten uit Abe's leven in pakkende scènes en dialogen weer te geven en die inventief te laten afwisselen met voetbalfragmenten uit de legendarische wedstrijd Heerenveen-Ajax uit 1950 (6-5 na een 1-5 achters-tand) en ander spektakel, kregen tekstschrijver Bouke Oldenhof en regisseur Jos Thie c.s. alom waardering voor hun prestatie. En terecht. Het boek maakt goed duidelijk dat er ook feiten en raadsels voorhanden waren om van Abe een legende te maken; het theaterstuk laat zien hoe wezenlijk verhalen en beeldvorming zijn voor de vertolking van een legende. De regisseur sprak een waar woord toen hij er in een documentaire over *Abe!* op wees, dat zijn stuk bovenal verhaalt over de Friezen zelf, over hun identiteit, om het modewoord maar eens te gebruiken. Een volk dat leeft bouwt

aan zijn verhalen, was zo ongeveer de strekking van zijn betoog. We zouden er het volgende nog aan toe kunnen voegen: iedereen in Friesland heeft wel een eigen verhaal over Abe en over Heerenveen-Ajax. Hoe keek men buiten Friesland naar Us Abe, hoe kijkt men (nu) naar ons, hoe willen wij dat naar ons gekeken wordt en hoe presenteren we ons naar buiten toe? Identiteit - Abe's identiteit (tussen de roep van het publiek en de stilte van de natuur, zoals in *Abe's*), Friesland's identiteit, de identiteit van de huidige voetbalonderneming Heerenveen -, altijd draait het om beeldvorming (beeldvorming in verandering zelfs!), om relaties met anderen en om beelden van hen die ons bekijken en om beelden van onszelf.

Feiten

Laten we eens een paar van die feiten en raadsels noemen. De in 1920 te Heerenveen geboren Abe Lenstra scoorde in de ongeveer 730 wedstrijden die hij in competitieverband tussen 1936 en 1963 speelde (voor Heerenveen, S.C. Enschede en Enschedese Boys) circa 700 goals. Rekenen we de wedstrijden in vertegenwoordigende elftallen en bekerduels erbij dan komt Abe op de indrukwekkende score van 850 goals uit. Daarmee is hij in Nederland topscorer aller tijden. "En dat terwijl hij nooit puur gericht was op het scoren", voegt Van Keimpema daar aan toe. Zelf heb ik Abe Lenstra pas zien spelen na zijn vertrek uit Heerenveen in 1955: een dienende speler, met een fantastische techniek, zoals dat heette. Eén keer had ik, als jeugdspeler van Heerenveen, de eer met hem te mogen samenspelen. Dat was in het

midden van de jaren zestig, in een gelegenheidswedstrijd in de buurt van Drachten. We speelden toen in een onvervalste 4-2-4 opstelling, hij linksbinnen en ik linksbuiten. Vlak voor het begin van de wedstrijd liep hij handenwringend op me toe om me met een zwaar Feansters accent gerust te stellen: "Je hoeft maar te gaan lopen en de bal komt vanzelf". En zo speelde hij mij regelmatig in de diepte aan, het liefst inderdaad met de buitenkant van de, in dit geval, linkervoet. Mogen we afgaan op de verhalen over Abe in zijn hoogtijdagen bij Heerenveen (negen maal op rij noordelijk kampioen in de competities 1941-1942 tot en met 1950-1951, maar nooit landskampioen) dan was hij ook toen al meer het type van de speler die anderen scoringskansen bood. Wie speciaal op zijn actiefoto's let, zal trouwens zien hoe vaak Abe zittend of liggend scoort of net gescoord heeft. Mooie voorbeelden zijn dan Abe's beide doelpunten bij de fameuze overwinning (met 1-2) op wereldkampioen West-Duitsland te Düsseldorf op 14 maart 1956. Abe had ongetwijfeld het bekende instinct om op het juiste moment op de juiste plaats te komen en dan nog net zijn voet tegen de bal te plaatsen en te scoren. In het Nederlands elftal scoorde hij 33 maal, even vaak als Johan Cruijff, voor wie Abe geen grote bewondering koesterde - omgekeerd evenmin - alleen Faas Wilkes overtrof hen beide in het Oranjeshirt met 35 doelpunten.

Faalangst

Het in de kampioensjaren vaak Abeveen genoemde Heerenveen kende amper 8000 inwoners. Toen Heerenveen in zijn eerste kampioens-

competitie ADO op eigen Haagse grond in het Zuiderpark met 2-1 klopte, kopte een plaatselijke courant nog: "Heerenveen: negen stieren, één wondervoetballer en een gelukskeeper". Het laatste sloeg op keeper Tieme Veenstra die vlak voor het einde een door scheidsrechter Leo Horn toegekende strafschoep (Abe zou, op de doellijn staand, de bal over de lat getikt hebben) uit het doel ranselde. Maar jaar na jaar werd Heerenveen kampioen en ook buiten Friesland merkten kenners op dat er naast Abe, zeker de beste van het stel, andere goede voetballers in het elftal speelden, zoals bijvoorbeeld aanvoerder en midvoor, later rechtsbuiten, Henny Jonkman en de gave technicus en rechtsbinnen Jan Ploegh. Het beseft dat het hier om een heel bijzonder team ging was er nu volop, maar waar in school precies zijn kracht? En dan was er natuurlijk nog die raadselachtige Lenstra; soms kon hij alles, maar regelmatig maakte hij ook helemaal niets klaar. Bij een international van het formaat Abe Lenstra viel dat des te meer op. Want van een lokaal en regionaal fenomeen was Us Abe - de Friese voetballer, hardloper, korte baanrijder tot en met dammer eerste klas - na de oorlog ook tot een nationale sportheld uitgegroeid. Een 'remcomplex' noemde men het in die tijd zelf, nu zouden we spreken van faalangst. Ogenscheinlijk een koele kikker was Abe nerveus voor elke wedstrijd; steeds weer voelde hij de last van zijn grote voetbalreputatie op zijn schouders.

Abeveen

Een groots moment in Abe's interlandcarrière was de wedstrijd in september 1947, in Amsterdam, tegen

Dankzij twee doelpunten van Abe werd wereldkampioen West-Duitsland op 14 maart 1956 in eigen huis met 1-2 door het Nederlandse elftal verslagen. Hier scoort Abe het beslissende doelpunt

Voor 32.000 toeschouwers maakte Abe (derde van rechts) op 31 maart 1940 zijn debuut in het Nederlandse elftal in de Rotterdamse Kuip in de interland tegen Luxemburg

Zwitserland. Vanwege de overwinning van 6-2 waarbij de eerste goal van Abe's voet kwam? Of misschien vanwege het eerste gezamenlijk optreden van Lenstra, Wilkes en Rijvers, het late Gouden Binnentrio? Nee, vanwege de reactie van het met 60.000 toeschouwers gevulde Olympisch Stadion, toen Abe, als rechtsbuiten opgesteld, weer eens een Zwitserse verdediger in de luren had gelegd. Zachtjes was het ergens begonnen in een hoek van het stadion, maar het geluid werd steeds sterker en zwol aan tot een massaal spreekkoor: Abe, Abe, Abe! Niet de bondscoach maar een keuzecommissie (de KC) maakte toen de opstelling van het Nederlands elftal. Abe wilde eigenlijk linksbinnen spelen, maar de KC zette hem liever links- of rechtsbuiten, want Lenstra paste niet goed in haar nieuwe systeem met teruggetrokken binnenspelers die meer moesten gaan verdedigen. Maar op een gegeven moment liet Abe niet langer met zich sollen, en weigerde hij op een andere plaats dan die van linksbinnen te spelen. Prompt passeerden de heren van de KC Abe, maar Abeveen en Friesland stonden pal achter zijn held en bij de interlands zonder hem klonk het Abe, Abe, Abe harder dan ooit tevoren vanaf de tribunes. Overal werd nu over Abe gepraat en geschreven. Volgens zijn fans werd Abe of gedwaarsboomd of niet begrepen. Dat laatste kwam meer voor. Mislukte de man met de kuif in het pompeblèdenshirt (sinds 1933 hèt tenue van Heerenveen) eens iets in het veld, de vaste tribuneklant meende zeker te

weten dat Abe's teamgenoten zijn actie weer niet gesnapt hadden. En natuurlijk kwam Abe weer terug in het Nederlands elftal - verdween weer, en kwam opnieuw terug. Zo ook toen Nederland zich in september 1957 voor het wereldkampioenschap in Zweden kon plaatsen door in Amsterdam van Oostenrijk te winnen. Abe, bijna 37 inmiddels, speelde toen voor S.C. Enschede, dat hem in 1955 voor f 11.000,- van Heerenveen had overgenomen. Met op het doel Frans de Munck, als stopper Cor van der Hart en in de voorhoede het Gouden Binnentrio waren de verwachtingen hoog gespannen. Maar Oostenrijk, met Ernst Happel als directe tegenstander van Abe, scoorde voor rust. Abe maakte na de pauze gelijk en honderd seconden voor het einde snelde midvoor Abe alleen op het Oostenrijkse doel af. Zweden leek heel dichtbij. Maar wat Abe zelden overkwam gebeurde nu, hij schoot de bal recht in de armen van keeper Schmied. Pas twee jaar later, in 1959, speelde hij zijn laatste interland, tegen België - eindstand 2-2, met toch weer een doelpunt van Abe Lenstra. De jaren zestig waren magere tijden voor Oranje. En het laat zich raden wie het ontevreden publiek regelmatig de elf ploeterende leeuwen ten voorbeeld stelde: Abe, Abe, Abe.

Daadkracht en lef

De spectaculaire snelle bouw van het nieuwe Abe Lenstra Stadion komt heel goed overeen met het beeld van daadkracht, sportiviteit en groei dat de

plaats en de voetbalclub Heerenveen graag wil uitstralen. Al in Abe's tijd, zo stelde Riens Gratama in zijn in het jubileumboek afgedrukte ode aan Abe, was er sprake van die "rare Heerenveense lef". En toch, zo vervolgt hij, vond elke Fries op zondagmiddag op het toenmalige Sportpark, zijn "vergeten imago terug, d'identiteit van trots en onverzetlijkheid". De huidige leiding van het voetbalbedrijf Heerenveen, van de energieke voorzitter Riemer van der Velde tot en met de kundige trainer-coach Foppe de Haan, beseft overigens maar al te goed hoezeer de Abe-legende een blijvende band schept met haar "fantastische publiek". Zij weet dat traditie bindt en verkoopt. Maar heel zelden glijdt die leiding daarbij uit, zoals toen een reclamebureau haar influisterde de nieuwbakken traditie van 'pronkers-dei' in het leven te roepen en een malotige kikker tot clubmascotte te verheffen. Het werd een heerlijk fiasco. Leen Vente en die kikker, ze moeten het hierboven gehoord en begrepen hebben: Abe, Abe, Abe!

Yme Kuiper

Keimpema, Albert van, Een pompeblèd als voetbalhart: 75 jaar Heerenveen 1920-1995. Kollum 1995, 248 pag. ISBN 90-802638-2-6. Prijs f.58,- (excl. verzendkosten)

Het boek is telefonisch te bestellen bij Uitgeverij Banda (Heerenveen: 0513-631800 of Kollum: 0511-451341)

In nij boek oer de Republyk

Jonathan Israëel, heechlearaar yn Londen, is in warber man op it mêd fan de skiednis. Hy hat al in stikmannich tsjokke boeken skreaun, mar dit boek kipet der út: mear as 1200 siden oer de Nederlânske Republyk. Oer dy nuvere steat binne al gâns boeken publisearre, ek troch net-Nederlânske histoarysy lykas Simon Schama en Leslie Price.

Dy skiednis fan 'The New World of the Dutch Republic' fertoant ûnderskate nijsgjirrige aspekten lykas: tolerânsje, godstsjinstige pluriformiteit, gjin steatstjerke, ekonomyske bloei, de bloei fan de keunst en it feit dat it om in lân giet, dêr't in grut tal immigranten in plakje ûnder de sinne fine koe. De filosoof Descartes koe yn 1629 yn Frjentsjer yn in kapel in katolike tsjinst bywenje. It boek fan Israel hat yn de parse al it nedige omtinken krige. Dat kin fansels ek net oars. Yn Nederlân binne in tal grutte ûndersyksprojekten oer de Republyk: in projekt mei likernôch 20 ûndersikers en in oar mei mear as tsien histoarysy; der is sels in spesjale 'Republyk-professor', útsoarte yn Leiden. Dy projekten sille liede ta in grut tal stúdzjes, mar Israel hat lykwols alhiel op eigen krêft in mansk boek skreaun. Syn stúdzje is basearre op in yngeande kennis fan de bestande literatuer - ek Fryske publikaasjes bygelyks - en biedt in rykdom oan argyfferwizings. De skriuwer hat in masterwurk skreaun oer de opkomst, bloei en ferfal fan de Republyk. Dat predikaat is fan tapassing omt Israel net allinnich in synteze fan de bestande literatuer jout, mar ek in grut tal nije 'feiten' taheakket oan de kennis dy't der al wie. Ik bin winliken ferbjuster oer de auteur syn erudysje, kreativiteit, kennis fan argiven en benammen oer syn fermogen om bekende feiten yn in orizjineel ramt te pleatsen. Nei alle gedachten sille de histoarysy dy't yn Nederlân warber binne op it mêd fan de nije skiednis gau efkes yn de bibliografy sjen oft har namme ek neamd wurdt.

Skieding noard-súd

It boek is tradisjoneel oardere: in soad siden foar de Opstân, de measte foar de Gouden Ieu en folle minder siden foar de achttjinde ieu; dy lêste siden kamen op my wat plichtmjittich oer. Dy tradisjonele opset makket it boek folle better as it spekulative en wylde boek fan Schama, dy't syn feiten oarderet yn it ramt fan in ûnhaldbere teze. In sin as 'Catholic priests touring Friesland would stay in the residences of the Catholic branches of the

Camminga, Dekema, Herema, Siccama, Tadema, Aylva, Burmania, and Scheltema families' (s. 383) sil men komselden yn in Ingelsk boek fine. Israel syn boek biedt in bringst oan feiten, in rykdom oan ideeën en in fontein oan histoaryske priuwkes. Hollân is fansels de wichtichste provinsje yn 'e Republyk, mar de skriuwer jout ek gâns omtinken oan de oare gewesten. Sa skriuwt hy oer in grut tal persoanen en ûntjouwings yn Fryslân, bygelyks oer de adel, de lânbou, it Anabaptisme, it Hof, de steedhâlders, de Steaten, de belêstings ensf. Ik neam hjir Fryslân, mar alle provinsjes krije har gerak. Somtiden ponearret er stellingen dy't de kommende jierren wol op 'e nij konferinsjes opsmite sille. Hy is fan betinken dat der al foar 1572 in skieding wie tusken noard en súd yn 'e Nederlannen: Noard-Nederlân wie foar dat jier yn polityk en ekonomysk opsicht al oars as it Suden. Syn fisy op de yntellektuele skiednis fan de Republyk is mei ien wurd: briljant, krekt lykas de kombinaasje fan tsjerkeskiednis en politike skiednis.

Tolerânsje

De godstsjinstige minderheden krije yn dit boek in goed plak. Menno Simons neamt Israel 'arguably the greatest figure of the Dutch Refor-

mation' (s. 91). De sjarme fan it boek is foar mysels ek dat yn dit boek no ris omtinken jûn wurdt oan sechtjinde-ieske spiritualisten lykas David Joris, Hendrik Niclaes fan it Huis der Liefde en Coornhert (dy't Dirk hjit en net Jan, s. 97). Dat Agge fan Albada, net neamd yn de beide edysjes fan de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, yn dit ramt behannele wurdt, is fansels ek net ferkeard. Israel giet lykwols te fier yn syn wurdearing fan dy bodders foar tolerânsje, wannear't hy se rekent 'as one of the major strands of the Reformation' (s. 96-97). Dy wurdearing fan spiritualisten as striders foar tolerânsje hinget foar in part gear mei de wurdearing dy't Israel yn it generaal hat foar godstsjinstige dissidenten. Israel sjocht eins allinnich it 'moderne' fan lju as Coornhert. Mar Coornhert wie mei syn opfettings oer tolerânsje, oer it gearwurkjen fan kato-lik en grifformearde in utopist; dy idealen wiene yn 'e sechtjinde ieu net te realisearjen. Boppedat wie Coornhert likegoed ûnferdraachsum as syn tsjinstanners. Dat skriuwt Israel spitigernôch net.

Ferljocht man

Ik tink dat hysels in reade trie sjocht yn dy skiednis fan spiritualisten en oare dissidenten; nei alle gedachten in opgeande line. Nei in tal skoandere siden oer de ferneamste filosoof fan Nederlân, Spinoza, is de konklúzje: 'One of Spinoza's prime contributions to European thought was his denial of Satan and of devils in general' (s. 925). Dy sin seit in soad oer it byld dat Israel

Mei de Dordske synoade yn 1618 krige de tsjerklike tolerânsje yn de Republyk in flinke knau

fan de skiednis hat. Dat docht ek wol bliken út de wize fan behanneljen fan ien fan Fryslâns ferneamdste dûmnys, Balthasar Bekker. Dy syn boek *De Betoverde Weereld* (1691) wurdt typearre as 'one of the key books of the Early Enlightenment' (s. 925); Israel sjocht hjir sels in relaasje mei 'the biblical libertinism of David Joris, whose *Wonder-Boeck* lived on in the thought-world of the Dutch Early Enlightenment as the epitome of pre-philosophical free-thinking and perversion of Scripture' (s. 926). Bekker is hjir in ferljocht man; syn tsjinstanner, de grifformearde predikant Jacobus Koelman wurdt delset as 'the fundamentalist Koelman' (s. 927).

Ferkearde wurdearring

Hjir sjogge wy neffens my de ferkearde kant fan de wurdearring fan de troch J. Lindeboom neamde 'Stiefkinderen van het Christendom'. Israel syn ynterpretaasje fan Bekker heakket oan by dy fan W.P.C. Knuttel; dy ynterpretaasje fan Bekker - en yn him fan alle godstsjintige dissidinten - as in ferljocht man is perfoarst anagronistysk, krekt lykas syn kwalifikaasje fan Koelman as fundamintalistysk, dêr't ek A.Th. van Deursen al op wiisd hat. Want Bekker wie gjin ferljocht man, hy wie in grifformearde predikant dy't like 'yntolerant' wie as de measte dûmnys yn de Republyk. Krekt lykas Koelman woe ek hy in neiere reformaasje fan de seden. Syn *Betoverde Weereld* is ek in polemyk tsjin de katoliken. Jacob van Sluis hat yn syn *Bekkeriana* (Ljouwert 1994) in

better byld jûn fan Bekker en dy syn krewearjen. Dyselde wurdearring fan dissidinten blykt ek út de wize dêr't Adam Boreel (1603-1665) yn de paragraaf 'Boreelism and the 'third force'' (s. 587) op behannele wurdt. Alle tsjerkene hiene lykas de joaden in partsje fan de wierheid; de wiere tsjerke wie te finen yn lytse groepkes dy't gearkamen yn konvintikels. Boreel woe der op ta dat luteranen, joaden, quakers en katoliken gearwurken. Dat skreau hy yn in yn 1645 yn Amsterdam publisearre boek. 'The book earned him the bitter hostility of the Reformed Church' (s. 588). Boreel en syn meistanners rommen ek in grut plak yn foar de joaden, de stúdzje fan it Hebrieuwske en it millenarisme; hy hie in soarte fan mistike opfetting fan de wittenskip. Al wiene Boreel cum suis 'by their nature, a fringe phenomenon of the Dutch cultural world', lykwols wie dy 'Third Force' 'a reflection of some of the most basic impulses within the European, including the Dutch, intellectual milieu of the time and, as such, an integral and vital factor' (s. 590).¹ Grifformearde heechleraren yn 'e teology skreauwen dan ek tsjokke boeken tsjin Boreel en syn meistanners.

Prestaasje fan komsa

De hjoeddeistige lêzer sil trochstrings dy opfettings fan Boreel modern fine: relativearjen fan eigen leauwe en tolerânsje binne moderne opfettings. Ik bin gjin apologeet fan sântjindeieuske grifformearden. Ik bin histoari-

kus en bin fan betinken dat it de taak fan Israel west hie om de fraach te beânderjen wêrom dy kalvinisten sa fûl tsjinwrakselen tsjin Boreel en de sa-neamde 'Third Force' en wêrom de measte dûmnys sa'n krityk hiene op Bekker. Dy 'Third Force' liket my earder in konstruksje; dy krijt tefolle betsjutting yn dit boek. Israel is wat dat oanbelanget in anagronistysk tinker. Dat is gjin flater, it is in tinkwize; yn de oersetting dy't ferskine sil, kin dat net feroare wurde, it is in konsept dat mei de grûnslach foarmet fan it boek. Dy krityk nimt net wei dat wy no in wichtige synteze ta ús foldwaan ha. Men kin it ek as neislachwurk brûke, want Israel wit frijwol alles. En dat kin net sein wurde fan Schama's *Embarrassment*, sa't eltsenien wit, dy't wolris wat oer Fryslân opsocht hat yn it register fan dat boek. Israel syn boek is gjin 'coffee-table-book', it is in prestaasje fan komsa, in monumint, dat jins eigen krewearjen mear as relativearret.

Wiebe Bergsma

Israel, Jonathan, **The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806** Clarendon Press, Oxford 1995 f77,- ISBN 01987-30721

¹ Israel basearret him yn dit haadstik op de dissertaasje fan mear as 800 siden fan E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld* (Leiden 1987). Mar yn dit boek wurdt net dúdlik wat in 'mystieke chiliast' is.

Turfwinning in Noord-Nederland:

Een overzicht van vier eeuwen commerciële veengraverij

Onlangs promoveerde de tot voor kort provinciaal historicus van Drenthe M.A.W. Gerding op een onderzoek naar de geschiedenis van vier eeuwen verveningen in Noordoost-Nederland (1550-1950). Het betreft een economische activiteit die te lang onderbelicht is gebleven en waarin steeds één aspect - het sociale - overheerste. Omdat in Friesland eeuwenlang en op uitgebreide schaal is verveend, is er alle reden deze lijvige studie onder de loupe te nemen.

Gerding concentreert zijn onderzoek op de zogeheten systematische commerciële verveningen. Die vonden in Friesland plaats langs de compagnonsvaarten, in enkele kleine eveneens door kanalen ontsloten veencomplexen (Rottevalle, Noordwolde en Steggerda) en in de veenpolders van het Lage Midden. De beperking naar tijd (vanaf 1550) en naar de organisa-

tie van de vervening maakt dat niet alle veenstreken in het noordoosten van Nederland de revue passerden. In het huidige Friesland gaat het globaal om zo'n driekwart van de afgeveende oppervlakte, welke in totaal op zo'n 65.000 hectare geschat kan worden. De ondertitel 'De verveningen in Groningen, Friesland etc' is dan ook beslist te ruim genomen.

Historische ecologie

Hoewel de nadruk op de hoogveen-graverijen ligt, heeft Gerding met het oog op de economische invalshoek van zijn onderzoek ook de Friese veenpolders en Noordwest-Overijssel in de beschouwing betrokken. Een verschuiving van kapitaal en de groei van afzetmarkten leidden omstreeks het midden van de zestiende eeuw tot de eerste systematische verveningen. Heerenveen en Leek gelden daarbij als startpunten. Oorlogsomstandigheden leidden er echter toe dat pas na 1600 een grootschalige vervening in het noorden goed op gang kon komen en daarmee de uitvoer, die vooral op Holland en in mindere mate op Oost-Friesland en Hamburg gericht was.

Aan de vervening vóór 1550 wordt zeer kort aandacht geschonken. Daardoor ontstaat de indruk dat deze - afgezet tegen de latere initiatieven - weinig voorstelde. Toch was zij, gezien de herhaaldelijke vermelding van veenlanden in de vijftiende eeuw in Oudfriese oorkonden, of de Dokkumer 'feanelist' uit 1470, van groot economisch en maatschappelijk belang. De auteur wijst zelf op de vroege betrokkenheid van de stad Groningen bij de veenderijen. Het belang van de turfwinning wordt vooral duidelijk omdat in onze - op zijn minst sedert de hoge middeleeuwen - houtarme streken, turf de voornaamste bron van huiswarmte en energie was. Bovendien leverden bepaalde veengebieden in de middeleeuwen ook zout. Een sterke nadruk op de uit vroeg-moderne bronnen kenbare of te reconstrueren produktie van turf maakt dat de historisch-ecologische aspecten van de turfwinning amper uit de verf komen. Zo wordt ook nauwelijks ter sprake gebracht dat sommige gebieden - ik beperk mij in dit geval maar even tot de Friese situatie - twee keer zijn af- of uitgeveend. In de hoge en late middeleeuwen werd er aldus in den droge verveend als hoogveen; vanaf de achttiende eeuw baggerde men op dezelfde plekken dan laagveenturf (bv. de Leijen, Ryptsjerk, Bûtenfjild, maar ook in Noordwest-Overijssel). Van der Molen toonde overigens aan dat bij de laat-middeleeuwse vervening onder Ryptsjerk (Mûzerid) reeds gebruik werd gemaakt van een primitief wijkensysteem, net als tussen Kuikhorne en Twijzelerheide en trouwens ook bij Surhuisterveen.

Schaal

Gerding's studie baseert zich op de systematische, bedrijfsmatige turfwinning voor de markt. Er moet zijns inziens voorts sprake zijn geweest van een planmatige aanleg van wijken en kanalen. Vanuit het beschikbare bronnenmateriaal valt veel voor een dergelijke aanpak te zeggen, want van oudere en/of kleinschaliger verveningen is slechts fragmentarisch materiaal terug te vinden. Om hier verder in door te dringen zijn we vaak genoodzaakt bodem- of geomorfologische kaarten te raadplegen. Het probleem is echter dat Gerding met zijn definitie suggereert dat de compagniesverveningen een systematisch, grootschalig karakter hadden. Uit het boek blijkt juist dat dit vóór 1800 zelden het geval was. Het systematisch-grootschalige zat vooral in de wijze waarop kanalen, wijken en

Dat de vervening op veel plaatsen nog lang een kleinschalig karakter behield toont deze foto uit 1945, waar Pieter Rijpkema met de loete een spit laagveen uit een petgat ophaalt (foto: Fries Museum & Oudheidkamer Gorredijk)

sluizen door compagnieën en bijvoorbeeld de stad Groningen werden aangelegd en uitgebaat, plus de daaraan gekoppelde dikwijls lucratieve verkoop van veenplaatsen of uitgeveend land. De veenwinning zelf, die als regel door kleine verveners werd uitgevoerd, was kleinschalig en kon, zoals de auteur terecht opmerkt, laat en slechts moeizaam mechaniseren. Op een geaggregeerd niveau bekeken, alles bij elkaar opgeteld met andere woorden, was de veenderij een grootschalig bedrijf. Zij was dat uiteraard ook in haar eindfase in de Zuidenveldse Zak van Drenthe. De eigenlijke veengraverij was echter tot in de twintigste eeuw het werk van talloze kleine veenbazen met elk een handvol personeel. Na 1550 verbeterde de ontsluiting van de venen. De aanpak veranderde echter nauwelijks. De vrijwel ontbrekende regelgeving rond het veenbedrijf in Friesland ten tijde van de republiek is een impliciete ondersteuning van die continuïteit. De Friese landadel, die onder andere grootgrondbezitter in de laagvenen was en het gewestelijk bestuur beheerste, achtte dat ook niet nodig. Het boerenbedrijf kon worden stilgelegd, maar de 'stelle' behield toch zijn stem en de lage landen brachten op korte termijn heel wat meer geld in het laatje als ze verveend werden dan als boerenbedrijf.

Kosten-baten

De arbeidsproductiviteit is een ander verhaal. Vanuit de techniek beschouwd is er alle reden met Gerding te veronderstellen dat die tot het begin van de

twintigste eeuw nauwelijks veranderde. Maar organisatorisch kan zo'n verandering natuurlijk best plaats hebben gehad, bijvoorbeeld door overschakeling op een ploegenstelsel, veranderingen in de loonsfeer, het (tijdelijk) overslaan van percelen met een geringere veendikte, een geregelder afvoer of een verbeterde voeding. Een ander punt is dat de kosten van de infrastructuur voortdurend werden onderschat en de revenuen overschat. Anders gezegd - maar dit is een algemeen probleem met infrastructurele werken - op korte termijn overschat, want latere generaties oogst(t)en doorgaans de vruchten. De vraag rijst wel waarom met een dusdanig ongunstige kosten/baten verhouding steeds weer tot aanleg van kanalen werd overgegaan. Kennelijk deed men het vanuit de verwachting dat over een dergelijke lange termijn vastgezet kapitaal op den duur zou renderen. Het spreiden van risico zat dan niet zozeer in de tijd, als wel in het aantrekken van meerdere geldschietters, de manier om grootschalige projecten in de vroeg-moderne tijd van de grond te tillen.

Slordigheden

Het boek bevat een aantal slordigheden. Zo verkochten, anders dan Gerding (p.53) schrijft, de Van Ewsums hun Hauler veenbezit in 1720 omdat Friesland en Stad en Lande in dat jaar tot een provisionele overeenkomst kwamen over hun grens tussen de Lauwers en de Zwartendijkster Schans. Pas in 1737 kwam er een akkoord over de limietscheiding tussen Friesland en Drenthe, dat lang tegen deze overeenkomst had geprotesteerd. Het verloop van de Fries-Drentse grens werd overigens mede bepaald door de nieuwe eigenaar van het veen, Augustinus Lycklama à Nijeholt, zoals ik in 1990 heb uiteengezet.¹ Op blz. 117 legt Gerding mijns inziens een verkeerd verband tussen de veronderstelde geringere veendikte in kleine veencomplexen en het ontbreken van grootschalige verveningen in de Noordelijke Wouden. Er werd echter al eeuwen verveend en het gebied was zowel zelf als langs zijn randen veel dichter bevolkt dan de Zuidoosthoek. Rond 1550 was het meeste veen allang verdwenen, maar daarom niet minder belangrijk geweest. Een regeling omtrent de baggerturfwinning kwam er in de jaren 1822-1826 (op instigatie van Willem I) en niet eerst rond 1850 zoals de auteur beweert. Ook de spelling van de plaatsnamen laat hier en daar te wensen over, zoals Twijzel en

Berlicum, waar Twijtel (bij Makkinga) of Berlikum moeten staan. De zes eerstgenoemde veengebieden (p.138) lagen in Aengwirden en niet in Opsterland. In hoofdstuk negen wordt het twee eeuwen oudere verveningsinitiatief van Hoogeveen afgezet tegenover de vrij late verveningen langs de Dedemsvaart. Het is een vergelijking die op vele punten mank gaat. Eerder (p.182) noemt Gerding immers de defensieve rol van de Overijsselse venen, die de exploitatie ervan bemoeilijkte. De inwoners van Oudleusen richtten zelfs in 1633 een veencompagnie op, maar al in 1676 volgde een verbod op verdere vervenings- en ontginningsactiviteiten tussen Nieuwleusen en de Ommerschans. Ten aanzien van de ontsluiting en de afvoer zaten Zwolle en Hasselt elkaar tot in de negentiende eeuw, getuige o.m. de aanleg van het Lichtmiskanaal (Zwolle-Dedemsvaart) in de jaren 1835-1849, steeds in de weg. Bovendien produceerde het laagveen-gebied van Vollenhove in de 17de eeuw nog volop turf.

Systematisch overzicht

Gerding verklaart de grote verschillen in de berekening van de energiebe-

hoefte tussen zijn cijfers en die van De Zeeuw uit een zijns inziens veel hogere produktie van de Hollands-Utrechtse laagvenen. Daarbij ziet hij over het hoofd dat zijn onderzoek slechts de commerciële turfproduktie betreft en niet de produktie voor eigen consumptie die natuurlijk wel bij de bepaling van de energiebehoefte dient mee te worden genomen. Ook kunnen vraagtekens worden gezet bij het vermeende grotere aandeel van de Hollands-Utrechtse turfproduktie. Tussen 1450 en 1850 was die in volle gang, maar de oppervlakte van het verveende territoir bedroeg nooit meer dan maximaal de helft van de noordelijke produktiegebieden. Die laatste hadden in de achttiende eeuw wel een heel laag aandeel in de 'nationale' energievoorziening (15-20 %). De auteur geeft zelf aan dat deze schattingen wellicht te laag zijn. Het wil er bij mij niet in dat, zelfs als de produktie in de Hollands-Utrechtse venen op 25 % zou worden gesteld, de totale commerciële vervening zo bekeken 'überhaupt' toereikend was voor het dekken van de energiebehoeften. Nu blijft een aantal opties over. Of de energiebehoefte is te hoog ingeschat, dan wel de noordelijke produktie was inderdaad

veel omvangrijker. Mogelijk was de voortbrenging voor eigen verbruik - ook in de nabijheid van de grote Hollandse steden - veel hoger. Blijft de vraag in hoeverre de import van andere energiedragers zoals steenkool (uit Newcastle, Wallonië of Duitsland) niet toch belangrijker was dan tot op heden wordt aangenomen? Zo resteert een groot aantal onzekerheden. Die laten onverlet dat Gerding met zijn studie als eerste een systematisch overzicht heeft gegeven van de commerciële verveningen in Noordoost-Nederland en hun grote belang voor de economische ontwikkeling van Nederland in de periode tot circa 1880.

Meindert Schroor

Gerding M.A.W., **Vier eeuwen turfwinning: de verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950.** HES 't Goy-Houten 1995 (ISBN 90 6194 298 5) Prijs: f.65,-, 533 pag.

¹ Schroor, M. - *Tusken Lauwers en Linde: de grinzen fan Fryslân mei Grinslân, Drinte en Oerisel benammen yn de 18de ieu* 'It Beaken 52(1990), 161-193, i.h.b. 182-184

Romeinen, Friezen en Franken

Het Kromme Rijngebied was ooit een deel van de Romeinse rijksgrens, de Nedergermaanse Limes, de streek waar later Dorestad lag. Een archeologisch interessant gebied, dat sinds jaar en dag een grote aantrekkingskracht uitoefent op oudheidkundigen, aldus W.A. van Es en W.A.M. Hessing. Beiden tekenden voor de redactie van het boek *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland: van Trajectum tot Dorestad 50 v. C. - 900 n. C.*

Utrecht en Dorestad, de vroegere Romeinse castella Traiectum en Lefevanum, vormden in de zevende eeuw de 'hartkamers' van het toenmalige rijk der Friezen tegenover hun machtige zuiderburen de Franken. Terwijl de kerkelijke en wellicht ook de politieke macht in de vroege middeleeuwen in Utrecht was gevestigd, was Dorestad in die tijd de legendarische handelsplaats van de Friezen. In de vorige eeuw werden op grote schaal beenderen gedolven op oude nederzettingen en begraafplaatsen in het centrale rivierengebied van Midden-Nederland ten behoeve van de kunstmest- en lijmindustrie. Gealarmeerde oudheidkundigen uit Leiden trokken gelukkig tijdig aan de bel, waardoor

reeds vanaf 1841 archeologisch onderzoek te Dorestad kon plaatsvinden.

Verantwoording

Grootscheepse uitbreidingsplannen van Wijk bij Duurstede vanaf 1967 brachten hernieuwd onderzoek op gang naar deze vroeg-middeleeuwse handelsplaats. In de jaren zeventig van deze eeuw groeide Van Es' onderzoek naar Dorestad uit tot een van de grote regionale onderzoeksprojecten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) te Amersfoort.

Het werkterrein concentreerde zich in het eigenlijke Kromme-Rijngebied, tussen Wijk bij Duurstede en Utrecht, de Utrechtse Heuvelrug en de Lek. Het

doel van het onderzoek was een basis te leggen voor de reconstructie van de bewoningsgeschiedenis in dit gebied, vanaf de IJzertijd tot in de Middeleeuwen. Sindsdien is onze kennis omtrent de daadwerkelijke exploratie van Dorestad en omgeving flink toegenomen. In *Romeinen, Friezen en Franken* leggen Van Es (van 1965-1989 directeur van de ROB) en Hessing (sinds 1989 provinciaal archeoloog van Zuid-Holland) met hun medewerkers verantwoording af voor zo'n kwart eeuw onderzoek in dit gebied.

Chronologie

Na een inleidende beschrijving van het toenmalige landschap neemt Van Es zelf de hoofdstukken over de Romeinse tijd, de volksverhuizingen en de periode van samenleven van Friezen, Franken en Vikingen van 630 tot omstreeks 900 voor zijn rekening. Verdeeld over een vijftal hoofdstukken wordt een overzicht van de laatste stand van zaken gegeven. Zo gaat het over de herkomst der bewoners en een

kritische herdefiniëring van het begrip Bataven. Voorts passeren de laatste inzichten met betrekking tot het Limes-onderzoek de revue en tenslotte de rol van de Friezen, Franken, Vikingen en regionale machthebbers met betrekking tot de opkomst, de bloei en het verval van Dorestad. Op sprankelende wijze schetst Van Es het leven in deze streek door de eeuwen heen. Dat gebeurt aan de hand van klassieke en historische bronnen, opgravingsresultaten en antropologische kennis. Het is stellig juist om bijna de helft van het boek te besteden aan een chronologische geschiedschrijving. De behandelde periode van 50 tot 900 na Christus is een van de meest intrigerende uit de Nederlandse geschiedenis, want uit deze tijd is slechts weinig bronnenmateriaal tot ons gekomen. De Romeinse veroveraars brachten de bewoners uit dit drassige deel van Noordwest-Europa in contact met de rest van de toenmalige wereld. Na het vertrek van de Romeinen ontwikkelde zich hier een van de belangrijkste handelscentra van West-Europa: Dorestad. Helaas kan de vraag wie nu werkelijk de aanzet tot Dorestad heeft gegeven: Franken, Friezen of regionale potentaten nog steeds niet worden beantwoord. Van 650 tot 695 was Dorestad stevig in Friese handen. Na een nederlaag in de slag bij het castrum tegen de Frankenleider Pippijn II verloren zij hun greep. Pas na de dood van Redbad in 719 werd snel korte metten gemaakt met Friese aspiraties voor alleenheerschappij in Noord-Nederland; in 734 kwam Westerlauwers Friesland onder Frankische heerschappij. Onder aanvoering van Karel de Grote woedde de strijd tegen de Saksen nog voort van 772 tot 804. Het verval van Dorestad is niet uitsluitend aan Vikinginvallen te wijten. Door veranderende stroombeddingen en beter gelegen handelsplaatsen elders werd geleidelijk de rol van Dorestads 'Fernhandel' overgenomen. Van de nieuwe bloei profiteerden nu vooral plaatsen als Tiel en Deventer.

Opgravingsresultaten

In het tweede deel van dit boek behandelt een tiental auteurs in veertien hoofdstukken zeer uiteenlopende aspecten van het archeologisch onderzoek, variërend van fosfaatkarteringen, zaken als vogelfibulae, dakpannen, koper in militaire werkplaatsen tot en met de handel in Dorestad. Het boek wordt afgesloten met acht hoofdstukken die een overzicht geven van de resultaten uit de voornaamste opgra-

vingen: Vechten (Fectio), Houten, Wijk bij Duurstede (vier locaties) en Rhenen. Lezenswaardig in dit deel is het artikel van S.G. van Dockum over de wortels van het Kromme Rijnproject, waarin een overzicht van 150 jaar onderzoek rondom Dorestad wordt geboden. Het boek eindigt met een zeer uitgebreide bibliografie en een trefwoordenregister.

Weinig over Friesland

De lezer die vooral geïnteresseerd is in het wel en wee van de terpfriezen uit het eerste millennium, komt met dit boek niet echt aan z'n trekken. Alleen voor zover het in het betoog van pas komt waagt Van Es zich aan enkele veronderstellingen, bijvoorbeeld ten aanzien van de verhouding van Utrecht en Dorestad tot de Friezen uit noordelijker contreien. Van Es suggereert dat het Friese koningschap wellicht in het Hollandse kustgebied ontstond, bijvoorbeeld bij de monding van de Oude Rijn. Nu inmiddels duidelijk is dat Castellum Flevum niet ver ten noorden daarvan bij Velzen mag worden gelokaliseerd, wordt deze hypothese inderdaad aannemelijker. Langs de voormalige Limes en meer zuidelijk in het voorheen geromaniseerde gebied, betrokken locale potentaten de militaire en politieke machtsbases van hun Romeinse voorgangers. Er is alles voor te zeggen dat ook de Friezen, wier leiders Verritus en Malorix al eeuwen eerder onderhandelden met Nero over gunstige woongebieden voor hun volk langs de Rijksgrens dergelijke posities hebben betrokken. Daarbij gooit de omgeving van Valkenburg (ZH) en later Traiectum en Dorestad hoge ogen. Vast staat dat koning Aldgisil Wilfried in 678 in zijn paleis ontving dat naar wordt aangenomen in Traiectum stond. Het valt te betreuren dat het Wynaldumproject in dit boek nog onbesproken blijft. Hier is het wachten eerst op nadere uitwerking van het onderzoek alvorens inpassing in het grotere geheel mogelijk is. Van Es houdt de deur nog wel op een kier voor een mogelijk ontstaan van leiderschap in het Friese kerngebied in de huidige provincie Friesland. Vóór het laatste kwart van de zesde eeuw zijn in de Hollandse kuststreek immers nauwelijks aanwijzingen voor bewoning. Pas uit circa 575 dateren twee goudschatten die zouden kunnen wijzen op leiderschap, diplomatie of handel. Ze kwamen vermoedelijk via de Franken hier terecht, aldus Van Es. Een en ander betekent dat een nader onderzoek naar de hypothese van een Fries

machtscentrum in noordwestelijk Westergo voor de periode 350-575 noodzakelijk blijft. Wel acht Van Es het onwaarschijnlijk dat gecentraliseerd politiek gezag bij de Friezen, laat staan een gezag belichaamd door een koning, van voor het contact met de Franken dateert. Koning, duc of warlord, we zullen er de komende jaren nog veel over lezen.

Geslaagd standaardwerk

Zo kunnen we stellen dat dit boek veeleer het midden houdt tussen een zakelijk onderzoeksrapport en een tentoonstellingscatalogus dan een opsomming van 25 jaar opgravingsresultaten. Een opzet waarin de samenstellers van het boek naar mijn smaak zeer wel zijn geslaagd. Niet minder dan 211 illustraties begeleiden de tekst. Prachtige meerkleurenkaarten van het onderzoeksgebied, veldtekeningen, foto's en tekeningen van gevonden objecten en grondsporen, grafieken, reconstructies en zelfs oude schoolplaten verlevendigen het beeld van vroeger. De naam Friezen in de titel van het boek zet de hedendaagse Friezen wellicht enigszins op het verkeerde been omdat het vooral over Friezen van toen in Midden-Nederland gaat. Desondanks zijn Matrijs en de ROB er in geslaagd een naar inhoud en vorm aantrekkelijk standaardwerk te produceren.

Evert Kramer

W.A. van Es en W.A.M. Hessing,
Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland: van Traiectum tot Dorestad (50 v.Chr.- 900 n. Chr.)
Matrijs/ROB, Utrecht/Amersfoort, 1994. Gebonden, geïllustreerd, 264 pag., f49,95.
ISBN 90-5345-049-1

NIEUWS van het FRIES GENOOTSCHAP

Tentoonstellingen Johannes Vermeer en Willibrord

In nummer 1 van *Fryslân* (september 1995) kondigden wij op de Genootschapspagina een bezoek aan de tentoonstelling van bijna alle werken van de grote Nederlandse schilder Johannes Vermeer (1632-1675) te 's-Gravenhage aan op 11 mei 1996. Men kon zich voorlopig schriftelijk aanmelden, maar helaas hebben slechts tien leden dat gedaan. Dat was te weinig om verdere definitieve afspraken te maken, maar als nog zal worden getracht op de voorgestelde datum naar Den Haag te reizen, mits na het verschijnen van dit nummer een voldoende aantal opgaven schriftelijk binnenkomt. De belangstelling voor deze expositie (men zie ook de aankondigde lezing op deze pagina over Vermeer op 20 februari a.s.) is uit geheel Europa nu al zeer groot, zodat directe opgave zeer noodzakelijk is!

Dat geldt ook voor de prachtige expositie over Willibrord en zijn tijd te Utrecht (tot 28 januari 1996), waaraan op 20 januari a.s. in samenwerking met de Stichting Alde Fryske Tsjerken onder deskundige leiding een bezoek kan worden gebracht. De expositie is in het Museum Catharijneconvent en georganiseerd in verband met het feit dat 1300 jaar geleden Willibrord tot aartsbisschop van de Friezen werd gewijd en Utrecht als standplaats kreeg. Daar ontmoette hij eveneens de veel jongere Bonifatius, van wie ook het boek wordt getoond, waarmee deze de zwaardslagen van zijn moordenaars in 754 trachtte af te weren. Daarnaast zijn nog vele andere bijzondere en kostbare voorwerpen uit de eeuwen rond Willibrord's levensperiode aanwezig, ook uit ons huidige Friesland. Vele musea, kerken en kloosters uit Europa hebben bruiklenen willen afstaan, waardoor een uniek geheel is ontstaan. Ook aan de politieke en sociale verhoudingen in die tijd wordt aandacht geschonken, alsmede aan de bouwkunst. Een bijzondere en verhelderende catalogus begeleidt het geheel. De kosten van deze excursie bedragen f.60,- per persoon, daarbij zijn de busreis, een goed lunchpakket, consumptie en entree inbegrepen. Voor beide of één der tentoonstellingen kan men zich per briefkaart opgeven bij de Excursiecommissie, De Tolve 64, 9084 BK Goutum. Het minimum aantal deelnemers is 25, het maximum 50, een en ander naar volgorde van binnenkomst. Na ontvangst van uw bericht worden nadere gegevens tijdig toegezonden.

De Excursiecommissie: J.H. Duursma en G. Elzinga

Lezing Vermeer

Ondermeer in verband met het bovenstaande organiseert het Fries Genootschap op 20 februari 1996, 's avonds om 20.00 uur een lezing in het Fries Museum over Johannes Vermeer, door de Vermeer- (en Rembrandt-) kenner dr B. Broos. Hij is als conservator verbonden aan het Maurits-huis en staat aan de basis van de nieuwste inzichten met betrekking tot deze schilder. Van Vermeer zijn de afgelopen jaren verschillende werken gerestaureerd. Daarbij kwamen tal van nieuwe gegevens naar voren over zijn schildertechniek en perspectiefgebruik. Bovendien leverde het historisch onderzoek meer informatie op over het milieu van Vermeer. De toegangsprijs van de lezing bedraagt f.7,50, maar leden van het Genootschap hebben gratis toegang. Wel worden zij verzocht hun museumjaarkaart mee te nemen.

Contributie 1996

Bij deze aflevering van *Fryslân* treffen de leden van het Genootschap een acceptgiro-bijlet aan ter betaling van de contributie over het komende jaar. De minimumcontributie bedraagt f 35,- voor particulieren, en f 100,- voor bedrijven. De penningmeester verzoekt u dringend gebruik te maken van de acceptgiro, dat vergemakkelijkt de administratieve afhandeling ten zeerste. Verder treft u uw lidmaatschapskaart aan, die u in 1996 gratis toegang geeft tot de musea in beheer bij de stichting Het Fries Museum, alsmede een voucher t.b.v. de aanschaf van een museumjaarkaart met korting.

Actie conservering Friese cultuurschat-ten

In het maartnummer van het Fries Museum Bulletin deed de toenmalige voorzitter van het Genootschap een oproep aan de leden om financieel bij te dragen in de kosten van de zeer noodzakelijke conservering van de schilderijencollectie in het Fries Museum. Zoals bekend, is een groot deel van deze collectie eigendom van het Fries Genootschap. Veel leden hebben al adequaat op deze noodkreet gereageerd, doch velen zouden nog kunnen volgen. Ter informatie volgt hieronder het meest relevante gedeelte uit de brief van de oud-voorzitter:

"De Nederlandse overheid heeft (....) een subsidiestelsel voor de conservering van kunst ingesteld, het zgn. Deltaplan cultuurbehoud. De uitvoering ervan wordt door de Mondriaan Stichting verzorgd. Voorwaarde voor een conserveringsplan is, dat er een eigen bijdrage wordt ingebracht, maar daarop wordt door de Mondriaan Stichting

dan ook niet minder dan 66,7 % subsidie verstrekt, met andere woorden op elke zelf opgebrachte f.6,- wordt f.4,- subsidie verstrekt zodat een daalder een rijksdaalder waard wordt. Drs R. Vos, directeur van het Fries Museum, heeft van de Mondriaan Stichting de toezegging ontvangen, dat deze Stichting voor een maximale aanvullende subsidie van ruim f.1.500.000,- garant staat. Dat betekent dus, dat er ruim f.2.250.000,- moet worden bijeen gegaard. Er wordt hard aan gewerkt om dit bedrag op tafel te krijgen. Het zou bijzonder spijtig zijn niet ten volle van deze toegezegde subsidie te kunnen profiteren. Verschillende instellingen, waaronder uw Genootschap, hebben reeds bijdragen toegezegd, maar het volledige bedrag is nog niet binnen. Het bestuur van het Fries Genootschap richt zich daarom tot de leden met de vraag om een bijdrage aan dit project te willen leveren."

In aanvulling hierop kan worden meegegeeld dat het streefbedrag inmiddels al dicht wordt benaderd. Het zou mooi zijn als in december, behalve het jaar, ook deze actie, dankzij uw gift, kan worden afgesloten. Zoals u hierboven hebt kunnen lezen draagt de Staat het nodige bij, doch u dient te bedenken dat ook de fiscus mee betaalt, want uw gift voor dit doel is aftrekbaar voor de belasting. Wij zien uw bijdrage graag tegemoet op girorekening 813600 van het Fries Genootschap met als vermelding "Conservering Friese Cultuurschatten".

Erfenis voor Genootschap

Enige tijd geleden werd het bestuur verrast door een notarieel schrijven waarin werd meegedeeld dat het Genootschap, samen met het Fryske Gea, erfgenaam was geworden van mevrouw Rijpma, laatstelijk gewoond hebbende te Leeuwarden. Hoewel dus de erfenis gedeeld moest worden, resteerde toch een substantieel bedrag, dat het bestuur in dank heeft aanvaard. De rente van dit bedrag vormt een welkome aanvulling op ons budget, dat toch wel te lijden heeft van de huidige lage rentestand. In deze tijd van afnemende overheidsbemoeienis resp. -subsidiering, wordt steeds vaker een beroep gedaan op particuliere fondsen en instellingen. Het Genootschap merkt dit ook en dankzij deze erfenis kan het vaker een verzoek honoreren, voorzover dat uiteraard binnen zijn doelstelling valt.

MEDEDELINGEN

Nationale tentoonstelling **MENNO SIMONS** in Fries Museum

In het Fries Museum te Leeuwarden vindt van 4 februari tot en met 31 maart 1996 de nationale tentoonstelling plaats over het leven en werken van Menno Simons. De opening van de tentoonstelling volgt op het doopsgezind historisch congres dat volgend jaar op 2 en 3 februari in Leeuwarden plaats vindt (waarover elders in deze mededelingen meer informatie). De nationale tentoonstelling in het Fries Museum is de eerste grootschalige activiteit in het kader van de viering van de 500ste geboortedag van Menno.

Menno Simons werd in 1496 geboren in het Friese Witmarsum in een periode van grote maatschappelijke, economische en religieuze veranderingen. De Augustijner monnik Maarten Luther was de eerste die

zich verzette tegen misbruiken in de kerk, zoals de aflaat. In 1521 kwam het tot een breuk met Rome. Ook Menno kwam in aanraking met Luther's "ketterij". Na zijn priesterwijding in 1524 - hij was toen 28 jaar - werd hij vicaris te Pingjum en in 1531 pastoor te Witmarsum. De onthoofding van de doper ('wederdoper' zei men toen) Sicke Freerks in Leeuwarden schokte hem diep. Hij raakte in een geloofscrisis toen hij de leer van de kerk over de mis evenmin als de kinderdoop in de bijbel bevestigd vond. De vervolging en terechtstelling van de wederdopers in 1535 (onder wie zijn eigen broer) brachten hem in 1536 tot zijn breuk met Rome.

Hij sloot zich aan bij de doperse beweging, de eerste radicale protestantse beweging en werd hun belangrijkste leider. Een leven van vluchten, onderduiken, gemeentewerk en publiceren volgde. Het is de verdienste

van Menno Simons dat de doperse beweging werd gezuiverd van Munsterse excessen - in 1534/35 hadden de dopers in Munster een nieuwe Godsstaat opgericht - en dat gemeenten werden geïnstitutionaliseerd. Voortaan hingen de doopsgezinden de 'vreedzame' lijn aan. Menno werd hiermee de enige reformator van Nederlandse bodem, die een eigen geloofsgemeenschap naliet die over de hele aarde is verspreid: de Broederschap van Mennonieten (Eng/Am.: Mennonites) of Doopsgezinden.

De Friese afkomst van Menno Simons biedt het Fries Museum de gelegenheid Friesland en de Nederlanden in de zestiende eeuw te belichten aan de hand van Menno's leven. De tentoonstelling geeft dan ook de godsdienstige, economische, en artistieke aspecten van die tijd weer door middel van vele - vaak unieke - schilderijen, kerkelijke voorwerpen, prenten en bijzondere boeken. Hiertoe is de tentoonstelling in vijf onderdelen gesplitst. In het eerste onderdeel wordt de algemene religieuze en maatschappelijke situatie aan het begin van de zestiende eeuw geschetst. Met name de verwachting van de Eindtijd, opgeroepen door oorlogen, hongersnood en natuurrampen, komt hier aan de orde. Ook het einde van de Friese Vrijheid wordt belicht. Menno's groeiend onbehagen met de heersende katholieke kerk wordt in het tweede gedeelte zichtbaar gemaakt. In het derde onderdeel wordt Menno's taak als priester in Witmarsum belicht tot aan zijn breuk met Rome en vlucht in 1536: Menno's uitgang uit het pausdom. De strijd van de dopers in 1535 - met betrekking tot de Godsstaat te Münster, de opstand in Amsterdam, de bezetting van het Oldeklooster (Fr.) - en hun vaak gruwelijke vervolging wordt getoond aan de hand van plakaten, vonnissen, prenten en gravures. In het vierde deel volgen we Menno Simons na zijn breuk met de kerk in 1536, zijn vlucht uit Witmarsum tot aan zijn dood in 1561. Zijn betekenis voor de doopsgezinde gemeenschap, maar ook de reacties van zijn tegenstanders, worden in het vijfde en laatste deel belicht.

De nationale tentoonstelling over Menno Simons is omvangrijk, voorzien van bijzondere bruiklenen en van vele stukken uit de eigen collectie. Het geheel wordt begeleid door een informatieve catalogus en door lesbrieven, waardoor de tentoonstelling ook zeer geschikt is voor het onderwijs en voor groepsbezoek.

B. Rademaker-Helfferich

Friezen, Saksen en Denen: culturen aan de Noordzee, 400 tot 1000 na Chr.

In 1996 organiseert het Fries Museum - in samenwerking met het Staatliches Museum für Naturkunde und Vorgeschichte te Oldenburg (Duitsland) en Den Antikvariske Samling te Ribe (Denemarken) - een internationale, reizende publiekstentoonstelling met als titel *Friezen, Saksen en Denen: culturen aan de Noordzee, 400 tot 1000 na Chr.* De opening van de tentoonstelling is gepland op 24 februari 1996 in Leeuwarden. De expositie is tot eind april 1996 in Leeuwarden te bezoeken, gaat vervolgens drie maanden naar Ribe en is in het najaar van 1996 drie maanden in Oldenburg te bezichtigen.

Deze expositie toont de resultaten van recent (en ouder) archeologisch onderzoek uit Nederland, Duitsland en Denemarken voor een breed en geïnteresseerd publiek uit de drie landen. De nadruk zal komen te liggen op het concrete vondstmateriaal (prestigegoederen, runenvoorwerpen, ambachtelijke produkten en munten, voorwerpen uit het dagelijks leven en grafvondsten), maar ook wordt aandacht besteed aan de analyse van de grondsporen via fosfaatonderzoek. Dergelijk onderzoek geeft informatie over het specifieke gebruik van huisgedeelten. Andere technieken die bij hedendaags archeologisch onderzoek worden toegepast, zoals het gebruik van de computer bij het vastleggen van grondsporen, spectraalanalyse van metalen voorwerpen, elektronische weerstandsmetingen naar grondsporen, C-14 datering, dendrochronologie en DNA-onderzoek op botmateriaal komen eveneens aan bod.

De topstukken uit de verschillende deelcollecties van de deelnemende musea vormen de basis van de tentoonstelling. Deze zijn nog niet eerder gelijktijdig en in een gezamenlijke opzet gepresenteerd. Daarnaast zal een beroep worden gedaan op bruiklenen van andere musea uit Noordwest-Europa: van een heuse Vikingschat uit Denemarken en de Karolingische zilver-schat van Klein Roscharden (ten westen van Cloppenburg) tot topsieraden (o.a. een gouden speld uit Wechloy bij Oldenburg) en gebruiksvoorwerpen die met deze volkeren verband houden.

Prachtige zetsstukken in de expositie vormen bruiklenen uit Schleswig van een volledig uitgedoste krijger uit de zg. Nydamschip-context en uit Assen de 'Saksische' prinses van Zweeloo. Onderhandelingen over runologica en scheepsfragmenten zijn op dit moment nog gaande met diverse musea. Uit het Friese gebied is veel materiaal voor deze rondreizende expositie beschikbaar, zeker nu de verbouwingswerkzaamheden in het Fries Museum nog in volle gang zijn en we de objecten uit onze voormalige vaste presentatie kunnen laten meereizen. Bij deze tentoonstelling verschijnt een rijk geïllustreerde catalogus (in drie taalversies) waarin bijdragen over de drie volkeren en in het tweede deel de thematiek over de honderden geëxposeerde voorwerpen aan bod komen. Betrekkelijk recente opgravingsvondsten uit het omstreeks 705 planmatig aangelegde Ribe geven een schitterend beeld van een vroeg-middeleeuwse handelsplaats, die goed vergelijkbaar is met het reeds bekende Dorestad of Haithabu.

Evert Kramer

Menno Simons congres 1996

In januari 1996 is het 500 jaar geleden dat Menno Simons werd geboren. Aan deze enige uit de zestiende-eeuwse Nederlanden afkomstige pastoor die een kerkgenootschap heeft gesticht, dat thans nog bestaat wordt op 2 en 3 februari 1996 een tweedaags congres gewijd. Dit congres wordt georganiseerd door de Doopsgezinde Historische Kring (DHK) en de Fryske Akademy (FA). Vanuit verschillende invalshoeken zal, door Nederlandse onderzoekers als A. van der Lem, J.A. Mol, W. Bergsma, S. Zijlstra, O. Knottnerus, S. Voolstra en P. Visser, de Canadese hoogleraar W.O. Packull en de Belgische historicus Guido Marnef, worden getracht Menno's leven en werk in een nieuw licht te plaatsen. Het congres zal plaats vinden in de Doopsgezinde Kerk aan de Wirdumerdijk te Leeuwarden. De kosten van deelname bedragen f.40,- voor twee dagen of f.20,- voor één dag, inclusief koffie, thee en borrel. Dit tarief geldt voor leden DHK, resp. stipers FA. Niet-leden of stipers betalen f.50,-, resp. f.30,-. Betaling ter plaatse. Voor de lunch dient zelf te worden gezorgd.

Aanmelding en inlichtingen bij
dr W. Bergsma, Fryske Akademy, Postbus
54, 8900 AB Ljouwert/Leeuwarden, tel.
058-2131414

*Bijgaven uit een vrouwengraf in de dorps-
terp van Aalzum, ten noorden van
Dokkum. Bronzen fibula ingelegd met
almandijn, een bronsblikken amulet-doojsje
en een snoer kralen van glas en schelpkalk.
Datering zevende eeuw (Collectie Fries
Museum/foto: J. van der Veer)*

AGENDA

17 jannewaris 1996 20.00 oere - **Streekargyf Dokkum**
lêzings troch G. Elzinga oer *Argeologyske fynsten út midsieuske Dokkum* en frou dr J. Spaans oer *Earnesoarch yn Dokkum foar 1800*.

20 januari gehele dag - **Utrecht**
excursie naar de tentoonstelling over *Willibrord in het museum Catharijneconvent te Utrecht*. Organisatie: Fries Genootschap en Stichting Alde Fryske Tsjerken.
Kosten: f.60,-. Aanmelding bij de Excursiecommissie, De Tolve 64, 9084 BK Goutum.
(Zie voor nadere informatie de pagina Genootschapsnieuws in dit nummer)

30 jannewaris 19.30 oere - **Museum Willem van Haren, Hearrenfean**
lêzings troch H. de Jong oer *Opgravings yn it kleastersjerkje fan Haskerdiken* en dr J.A. Mol oer *Bastaardij yn midsieuske Fryslân*.

2 & 3 febrewari - **Doopsgezinde Kerk, Leeuwarden**
Menno Simons Congres 1996. Organisatie: Doopsgezinde Historische Kring (DHK) en de Fryske Akademy (FA).
Kosten: f.50,- (leden DHK/stipers FA: f.40,-), voor één dag: f.30,- (leden DHK/stipers FA: f.20,-). Aanmelding en inlichtingen dr W. Bergsma (FA), 058-2131414 (zie ook onder de mededelingen in dit nummer)

14 febrewaris 20.00 oere - **Streekmuseum Smellingerlân, Drachten**
lêzings troch dr W. Bergsma oer *Tsjerke en leauwen yn Smellingerlân yn de 17de ieu* en dr J. Frieswijk oer *De opkomst fan it sosjalisme yn Drachten en omkriten*.

20 febrewari 20.00 uur - **Filmzaal Fries Museum**
lezing door dr B. Broos over *Johannes Vermeer*.
Toegang f.7,50 (voor leden van het Genootschap gratis, wel museumjaarkaart meenemen) Voor meer informatie zie de pagina Genootschapsnieuws in dit nummer.

22 maart 20.00 oere - **Frysk Skipfeartmuseum, Snits**
Lêzings troch dr J.A. Mol oer it *Johanniter kleaster It Hospitaal by Snits* en drs B. Gezelle Meerburg oer *Anne Wadman en syn wurk*

11 mei gehele dag - **Den Haag**
excursie naar de tentoonstelling van *Johannes Vermeer in het Haagse Mauritshuis*.
Organisatie: Fries Genootschap. (Voor nadere informatie zie de pagina Genootschapsnieuws in dit nummer.)

MUSEA
Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers
Turfmarkt 11, Leeuwarden
Postbus 1239
8900 CE Leeuwarden
Telefoon 058-2139185

AMELAND
Natuurcentrum Ameland, Strandweg 38, Nes
Open: van 15 december tot 1 april wo t/m za 13-17

tot 10 januari
Natuurschilderingen
- Ruud Weenink, gouaches, vogels, wild

11 januari tot 1 mei
Vegetatie
- Vegetatiekaarten Rijkswaterstaat
Cat.

vanaf 1 mei
Potvis
- De op Ameland aangespoelde potvis wordt nu tentoongesteld.

Sorgdragermuseum, Herenweg 1, Hollum
Open: 15 dec. tot 1 jan wo t/m za 13.30-17
1 jan. tot 1 april wo t/m za 13-17

tot 1 januari
Van rafter tot sier
- Uitgebreide informatie over vervoer van Ameland naar vaste land van vroeger tot nu

1 januari tot 1 april
Amelanders landschappen
- Jacqueline Töben, impressie van Amelanders landschappen gemengde technieken

vanaf 1 april
Menno Simons
- Doopsgezinde kerk van Ameland

Landbouw/Juttersmuseum "Swartwoude", Hoofdweg 1, Buren
Open: wo t/m vr 13.30-17

t/m 1 april
Ambacht en Kunstnijverheid op en rond de boerderij
- In deze tentoonstelling kunt u kennis maken met nevenactiviteiten van het boerenleven op Ameland
Cat. 10 pag.

DOKKUM
Streekmuseum Het Admiraliteitshuis, Diepswal 27
Open: ma t/m za 14-17

t/m 6 januari
Barbiepoppen in historische kledij

13 januari t/m 28 febrewari
Particuliere verzamelingen
- Allerhande verzamelingen door particulieren bijeen gebracht

2 maart t/m 13 april
Paaseieren
- Verzameling beschilderde paaseieren

DRACHTEN
Museum Smellingerlân, Museumplein 2
Open: di t/m vr 10-17 en za 11-17

t/m 13 januari
Immuun, recent werk van Anne Feddema
- tekeningen, schilderijen en collages
Cat. Immuun en gedichtenbundel f. 25,-

t/m 20 januari
Klaas van Aken 1882-1947. Ontwerpen voor het interieur
- Overzichtstentoonstelling objecten en ontwerpen op papier

27 januari t/m 16 maart
Passanten
- Tiny van Asselt, tekenwerk

FRANEKER
Museum 't Coopmanshûs, Voorstraat 49-51
Open: di t/m za 10-17

t/m 13 januari
Aan alles voorbij
- Tekeningen en schilderijen van Wim Biewenga
Cat. Aan alles voorbij / Wim Biewenga, 20 pag en 16 kleur

20 januari t/m 2 maart
Op zoek naar het paradijs
- Gery Bouw - objecten en tekeningen
Evelyn Jansen - schilderijen, tekeningen, collages en grafiek
Cat. Op zoek naar een paradijs / Gery Bouw en Evelyn Jansen, 3 delig

9 maart t/m 27 april
Mary Waters
- Schilderijen
Cat. Mary Waters

GORREDIJK
Streekmuseum Opsterlân, Hoofdstraat 59
Open: ma t/m vr 13-17 en za 10-17

t/m 30 december
75 Jaar John Beenen
- Expositie

t/m januari
Koninginnen en hun kleding

HEERENVEEN
Museum Willem van Haren, Van Harenspad 50-52
Open: di t/m vr 10-17, za en zo 14-17

t/m 7 januari
Stille Nacht, Heilige Nacht... Kerstkrabben uit de hele wereld
- Meer dan 100 Kerstgroepen uit alle windstreken zijn te zien op deze unieke expositie. De krabben zijn afkomstig uit de verzameling van Jan de Vries uit Wolvega

13 januari t/m 24 maart
Bonne Dijkstra
- Schilderijen
Vouwblad

JOURE
Museum Joure, Geelgieterstraat 1-11
Open: ma t/m vr 10-17, zo 14-17

t/m 16 januari
Pyr Bosma en Marianne Potvliet, Kollumerpomp
- Objecten en olieverfschilderijen

19 januari t/m 27 febrewari
Dorpen rondom Joure
- Over de bewoningsgeschiedenis van Skarsterlân, met prenten, foto's, bodemvondsten etc.

1 maart t/m 9 april
Overzichtstentoonstelling van door de gemeente Skarsterlân aangekochte werken

Verteluurkje op zondagmiddag:
28 januari
- de heer J. v.d. Vaart vertelt over het ontstaan van de dorpen in Skarsterlân

18 febrewari
- de heer G. ter Haar vertelt over schelpen

17 maart
- over de rol van de krakeling in de Friese folklore

LEEWARDEN**Fries Museum, Turfmarkt 11****Open: ma t/m za 11-18, zon- en feestdagen 13-17**

t/m 7 januari

Kunstbende

- Tentoonstelling van de resultaten van de door Kunstbende georganiseerde wedstrijd in 1995 met als thema "Vrijheid".

De tentoonstelling wordt aangevuld met muziek, dans en theater

t/m 15 januari

Ter Visie

- expositie van de moderne en hedendaagse kunst

4 februari - 31 maart

Menno Simons

- Tentoonstelling ter herdenking van het 500ste geboortjaar van de doopsgezinde voorman Menno Simons uit Pingjum, voormalige pastoor uit Witmarsum en de enige hervormer die Nederland rijk is geweest.

24 februari - 21 april

Friezen, Saksen en Denen - Culturen aan de Noordzee van 400 tot 1000 n.Chr.

- Archeologische tentoonstelling in samenwerking met musea in Duitsland (Staatliches Museum für Naturkunde und Vorgeschichte te Oldenburg) en Denemarken (Antikvariske Samling te Ribe).

LEEWARDEN**Museum het Prinsessehof, Nederlands****Keramiekmuseum,****Grote Kerkstraat 11****Open: ma t/m za 10-17, zon- en feestdagen 14-17**

t/m 25 februari

Het Mongoolse Rijk tijdens de Yuan dynastie (1279-1368)

Cat. ill.

Educatieve brochure (24 pag.)

LEEWARDEN**Fries Natuurmuseum, Schoenmakersperk 2****Open: di t/m za 10-17, zo 13-17**

t/m 14 januari

Kinderen der duisternis- Een tentoonstelling over paddestoelen en de mythevorming er omheen
Vragenlijst voor kinderen vanaf 8 jaar

27 januari t/m 31 maart

Werk van Lolkje van der Kooi

- Vrij werk geïnspireerd door de natuur en de kalligrafie

LEEWARDEN**Frysk Letterkundich Museum en****Dokumintaesjesintrum (FLMD)****Grutte Tsjerkestrjitte 212****Open: mo o/m fr 9-12.30 13.30-17**

o/m 19 jannewaris

25 Jier koperatieve útjowerij

Vouwblad

SLOTEN**Museum "Stedhûs Sleat", Heerenwal 48****Open: di t/m vr 10-12 en 14-17 za en zo 14-17****(voor bezoek bellen: 0514-531541)**

t/m eind 1996

- *Kashmir sjaals, olifanten en ivooren waaiers***SNEEK****Scheepvaart Museum, Kleinzand 14****Open: ma t/m za 10-17, zo 12-17****Gesloten op 25 december en 1 januari**

t/m 23 maart

Scheepsmodellen van G. Ferwerda

Vouwblad

Contactavonden

22 januari

Thedo Fruithof (Enkhuizen)

- De boeier Tjet Rixt, uit de collectie van het Zuiderzeemuseum

23 februari

- *Binnenfiskerij, E. Visser (Warkum)***SURHUISTERVEEN****Munt en Penningkabinet, Jan Binneslaan 9****Open: di t/m vr 14-17**

tot eind maart

Juliana/Beatrix nader bekeken

Vouwblad

VLIELAND**Museum Tromps Huys, Dorpsstraat 99****Open: november-december wo en za 14-17****en op verzoek**

t/m 13 april

Gasten schilderen Vlieland

- Amateurlustenaars tonen in uiteenlopende technieken de vele facetten van Vlieland. Aan de expositie is een publieksprijs verbonden

Bij de achterpagina: De Zandsterpoort in Bolsward op een pentekening van J. Bulthuis van omstreeks 1790. Deze waterpoort wordt in 1543 vermeld als 'Santpoirte'. Over de ouderdom van deze poort is weinig bekend. Het water het Zand was als benedenloop van de Wymerts de voornaamste uitwatering voor de hemmen ten zuidoosten van de stad. Een singel of String vormde hier vermoedelijk sedert 1532 de grens tussen een stadsbinnen- en buitensingelgracht. Wellicht dat de Zandsterpoort omstreeks deze tijd werd gebouwd. In een rechts net niet meer zichtbare opening van deze inmiddels (1790) sterk verwaarloosde String, lag tot 1556 een verlaat dat in dat jaar naar een plek binnen de stad (Papegaaipost) werd verplaatst. De poort werd kort voor 1830 afgebroken (ill. Fries Museum)

